

T.C.

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

**OSMANLI MANTIKÇISI AHMED SIDKI BURSEVÎ'NİN
“REDDİYETU'L-Mİ'YAR” ADLI ESERİNİN İNCELEMESİ VE
TAHKİKİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Firdevs Seyna YILDIRIM

Temmuz – 2020

T.C.

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

**OSMANLI MANTIKÇISI AHMED SIDKI BURSEVÎ'NİN
“REDDİYETU'L-Mİ'YAR” ADLI ESERİNİN İNCELEMESİ VE
TAHKİKİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Firdevs Seyna YILDIRIM

Tez Danışmanı:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZTURAN

Temmuz – 2020

ONAY

Firdevs Seyna Yıldırım tarafından hazırlanan “Osmanlı Mantıkçısı Ahmed Sıdkı Bursevî'nin “Reddiyetu'l-Mi'yar” Adlı Eserinin İncelemesi ve Tahkiki” başlıklı bu yüksek lisans tezi, Felsefe Anabilim/ İslam ve Türk Felsefesi Bilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Özturan

.....

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Yücel Yüksel

.....

İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Zahit Tiryaki

.....

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: / / 2020

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Firdevs Seyna Yıldırım

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Özturan

ÖNSÖZ

Klasik mantığın kemikleşmiş kavramlar mantığı ve önermeler mantığı taksimi, 19. yüzyıl Osmanlı alimlerinin çoğunluğu tarafından da riayet edilen bir taksimdir. Bu taksime uygun olarak bu dönemde büyük veya küçük hacimli birçok metin kaleme alınmıştır. “Reddiyetü’l-Mi’yâr” gibi spesifik bir konu hakkında telif edilen metinler ise nispeten daha az mevcuttur. Sadece kıyas şekillerinin ırcasını konu edinmesi bakımından ise bu dönemdeki metinler arasında Mi’yâr’ın misline rastlayamadık. Bu sebeple bu çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. İncelediğimiz metinlerin matbu olması, çalışmamızın ilerlemesini oldukça kolaylaştırdı. Fakat terimlerin yoğun olarak kullanılması metnin anlaşılmasını güçleştirdi. Bu güçlüğü, verilen örneklere yoğunlaşarak aşabildik. Meselelerin daha kolay anlaşılabilmesi için biz de çalışma boyunca örneklere oldukça fazla yer verdik.

Felsefeyle kavgalı bir topluluk içerisinde başladığım üniversite maceram, hayatımın “Aydınlanma Dönemi” oldu. Lisans eğitimim boyunca hayatıma yön veren, düşünce dünyamı inşa eden ve kendimi tanımama vesile olan bilgiler ile, sıradanlaşmış üniversite eğitiminin ötesinde bir süreç yaşamış oldum. Bu sebeple öncelikle İstanbul Medeniyet Üniversitesi Felsefe Bölümü hocalarımın her birine üzerimdeki emekleri için minnettirim. Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca yardımını esirgemeyen, titizliği ve ciddiyetiyle çalışmalarına yön veren, her türlü desteği ile her zaman yanımda olan kıymetli hocam ve tez danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Özturan’a, ne kadar teşekkür etsem az. Tez çalışmam boyunca ilgisini çekmediği ve (muhtemelen hiç) sevmediği konuları saatlerce anlatarak kafasını şişirmeme rağmen her defasında sabırla dinleyip fikirleriyle çalışmalarına katkı sağlayan, en umutsuz hissettiğim zamanlarda cesaret verici, en paniklediğim zamanlarda telkin edici konuşmalarıyla manevi destek kaynağım dostum Bahattin Taşcı’ya, eğitimimi aksatmamam için tüm imkanları sunan anneme ve babama, teknik desteğinden ve tükenmez sabrından dolayı biricik kardeşim Taha’ya ve özellikle sancılı geçen tez dönemi boyunca her nazımı ve kahrımı çeken başta Elif Sarıkaya, Zeynep Kansu, Rana Can olmak üzere tüm arkadaşlarıma müteşekkirim.

Temmuz 2020 – Beyoğlu

ÖZET

OSMANLI MANTIKÇISI AHMED SIDKI BURSEVÎ'NİN “REDDİYETU'L-Mİ'YÂR” ADLI ESERİNİN İNCELEMESİ VE TAHKİKİ

Yıldırım, Firdevs Seyna

Yüksek Lisans Tezi, Felsefe Anabilim Dalı, İslam ve Türk Felsefesi Bilim Dalı

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Özturan

Temmuz, 2020, 130 sayfa

Klasik mantıktaki önermeler mantığı kısmının amacı kıyas kurmaktır. Kıyasın, terimlerinin konumuna göre dört farklı şekli vardır. Bu şekiller de önermelerin niceliklerine ve niteliklerine göre modlara ayrılır. Dört kıyas şeklinden en kesin sonuç veren I. şekildir. Dolayısıyla I. şekil ilimlerde, kesin bilgiye ulaştırması bakımından ölçüt olarak kabul edilir. Bu sebeple I. şekil dışındaki şekiller, hulf, aks ve iftiraz olarak isimlendirilen yöntemler ile I. şekle irca edilir.

Çalışmamız, son dönem Osmanlı mantıkçısı Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin “Reddiyetu'l-Mi'yâr” isimli eserinin incelemesini ve tahkikini içermektedir. Bu eserde, kıyas şekillerinin I. şekle ircası için kullanılan yöntemler açıklanmıştır. Çalışmanın birinci kısmında Bursalı Ahmed Sıdkı efendinin biyografisine yer verilmiştir. İkinci kısımda ise I. şekle irca yapılırken kullanılan yöntemler açıklanıp örnekler üzerinden tablolar halinde gösterilmiştir. Ayrıca “Reddiyetu'l-Mi'yâr”da kullanılan sembolleştirmeler ile beraber mantık tarihindeki sembolleştirmeler araştırılmıştır. Çalışmanın sonunda “Reddiyetu'l-Mi'yâr”ın tahkiki yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursalı Ahmed Sıdkı, İrca, Kıyas Şekilleri, Hulf, Aks, İftiraz.

ABSTRACT

OSMANLI MANTIKÇISI AHMED SIDKI BURSEVÎ'NİN “REDDİYETU'L-
MÎ'YÂR” ADLI ESERİNİN İNCELEMESİ VE TAHKİKİ
(THE EVALUATION AND ANALYSIS OF WORK CALLED
“REDDİYETU'L-MÎ'YÂR” OF OTTOMAN LOGICIAN AHMED SIDKI
BURSEVÎ)

Yıldırım, Firdevs Seyna

Master Thesis, Department of Philosophy, Islamic and Turkish Philosophy

Advisor: Assistant Professor Mehmet Özturan

July, 2020, 130 pages

The aim of the propositional logic is syllogism in classical logic. There are four figure of syllogism according to position of the terms. These figures are also divided into mods according to quantities and qualifications of the propositions. The first figure is decisive and perfect. Therefore the first figure is the standart in regard of conclusion. Hence, second, third and fourth figure are reduced to the first figure by using the methods of reductio ad absurdum and conversion and ecthesis.

This study includes the examination and investigation of the work named "Reddiyetu'l-Mi'yâr" by Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, the late Ottoman logician, and aims to explain the methods of reduction to the first figure. The biography of Ahmed Sıdkı is in the first part of the study includes the evaluation and analysis of work called “Reddiyetu'l-Mi'yâr” which belongs to the late Ottoman logician Ahmed Sıdkı Bursevî. The biography of Ahmed Sıdkı is in the first part of the study The methods of reduction have been described and shown in tables with examples in the second part of the study. In addition to this symbolizations in the history of logic have been investigated associated with the symbolizations used in the “Reddiyetu'l-Mi'yâr”. At the end of the study there is an evaluation of “Reddiyetu'l-Mi'yâr”.

Key Words: Bursalı Ahmed Sıdkı, Reduction, Figures of Syllogism, Reductio ad Absurdum, Conversion, Ecthesis.

İÇİNDEKİLER

ONAY	iii
BİLDİRİM	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
TABLO LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ	1
BÖLÜM I.....	5
BURSALI AHMED SIDKI EFENDİ’NİN BİYOGRAFİSİ	5
1.1. HAYATI	5
1.2. HOCALARI	6
1.3. ESERLERİ.....	7
1.4. BURSALININ YAŞADIĞI DÖNEMİN İLİM ANLAYIŞI VE ÇAĞDAŞLARI.....	8
BÖLÜM II.....	11
Mİ’YÂR’IN DEĞERLENDİRİLMESİ VE MANTIKSAL ANALİZİ.....	11
2.1. Mİ’YÂR’IN NÜSHALARI VE BURSALI AHMED SIDKI EFENDİ’YE AİDİYETİ	11
2.2. Mİ’YÂR’IN TANITIMI VE MANTIKSAL ANALİZİ.....	12
2.2.1. Hulf Yöntemi	13

2.2.3. Aks Yöntemi	15
2.2.4. İftiraz Yöntemi	18
2.2.5. Mantık Tarihinde Sembolleştirme	21
2.2.5.1. Batı Düşünce Tarihinde Sembolleştirme	21
2.2.5.2. Osmanlı Dönemi Mantığında ve Mi'yâr'da Sembolleştirme.....	23
2.2.6. Basit Kıyasın Türleri	25
2.2.7. Yüklemlı Kesin Kıyas, Şekilleri ve Modları.....	26
2.2.7.1. I. Şekil	27
2.2.7.2. II. Şekil, Modları ve İrcaları.....	29
2.2.7.3. III. Şekil, Modları ve İrcaları	45
2.2.7.4. IV. Şekil, Modları ve İrcaları	71
2.2.8. Kıyas Şekillerinin Değeri.....	101
2.2.9. Şartlı Kesin Kıyas, Türleri, Şekilleri ve İrcaları	103
2.2.9.1. I. Şekil ve Modları.....	104
2.2.9.2. II. Şekil ve İrcası	106
2.2.9.3. III. Şekil ve İrcası.....	109
2.2.9.4. IV. Şekil ve İrcası.....	112
2.2.10 Seçmeli Kıyas.....	114
2.2.10.1. Şartlı Öncülü Bitişik Şartlı Önerme Olan Seçmeli Kıyas ve İrcası	116
2.2.10.2. Şartlı Öncülü Hakîkiyye Olan Seçmeli Kıyas ve İrcası.....	120
2.2.10.3. Şartlı Öncülü Mâni'atu'l-Cem' Olan Seçmeli Kıyas ve İrcası	124
2.2.10.4. Şartlı Öncülü Mâni'atu'l-Huluvv Olan Seçmeli Kıyas ve İrcası ..	125
2.2.11. Hulfî ve Hakkî Kıyas	128
SONUÇ	130

KAYNAKÇA.....	131
ÖZGEÇMİŞ	135

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. II. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası.....	14
Tablo 2. II. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası.....	15
Tablo 3. II. Şekil II. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası	17
Tablo 4. IV. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası	18
Tablo 5. IV. Şekil II. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	20
Tablo 6. Batı Düşünce Geleneğinde Kıyas Şekillerinin ve Modlarının Sembolleri	23
Tablo 7. Mi'yâr'da Kıyas Şekilleri ve Şekillerin Modlarının Sembolleştirilmesi	24
Tablo 8. Basit Kıyas Türleri.....	25
Tablo 9. I. Şekil I. Mod	28
Tablo 10. I. Şekil II. Mod.....	28
Tablo 11. I. Şekil III. Mod	29
Tablo 12. I. Şekil IV. Mod	29
Tablo 13. II. Şekil I. Mod.....	30
Tablo 14. II. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası.....	31
Tablo 15. II. Şekil I. Moduunn Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	32
Tablo 16. II. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası	32
Tablo 17. II. Şekil II. Mod	33
Tablo 18. II. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası... 	34

Tablo 19. II. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası ...	35
Tablo 20. II. Şekil II. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası	36
Tablo 21. II. Şekil III. Mod	37
Tablo 22. II. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası...	37
Tablo 23. II. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası .	38
Tablo 24. II. Şekil III. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası...	39
Tablo 25. II. Şekil III. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	40
Tablo 26. II. Şekil IV. Mod	41
Tablo 27. II. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası.....	42
Tablo 28. II. Şekil IV. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası	43
Tablo 29. II. Şekil IV. Modunun İftiraz Yöntemi ile II. Şekil III. Moduna İrcası	44
Tablo 30. III. Şekil I. Mod	46
Tablo 31. III. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası	46
Tablo 32. III. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası	47
Tablo 33. III. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	48
Tablo 34. III. Şekil I. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	49
Tablo 35. III. Şekil I. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	50
Tablo 36. III. Şekil II. Mod	51
Tablo 37. III. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası	52
Tablo 38. III. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moda İrcası	52
Tablo 39. III. Şekil II. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası...	53
Tablo 40. III. Şekil II. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	54

Tablo 41. III. Şekil II. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	55
Tablo 42. III. Şekil III. Mod	56
Tablo 43. III. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	57
Tablo 44. III. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası .	57
Tablo 45. III. Şekil III. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası .	58
Tablo 46. III. Şekil III. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	59
Tablo 47. III. Şekil IV. Mod	60
Tablo 48. III. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	61
Tablo 49. III. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası .	61
Tablo 50. III. Şekil IV. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası .	62
Tablo 51. III. Şekil IV. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	63
Tablo 52. III. Şekil V. Mod	64
Tablo 53. III. Şekil V. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası ...	65
Tablo 54. III. Şekil V. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moda İrcası	65
Tablo 55. III. Şekil V. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası ...	66
Tablo 56. III. Şekil V. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	67
Tablo 57. III. Şekil VI. Mod	68
Tablo 58. III. Şekil VI. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası ...	69
Tablo 59. III. Şekil VI. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	70
Tablo 60. Modal Önergeler	73
Tablo 61. IV. Şekil I. Mod	74

Tablo 62. IV. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası.....	74
Tablo 63. IV. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası ...	75
Tablo 64. IV. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası	76
Tablo 65. IV. Şekil I. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	77
Tablo 66. IV. Şekil II. Mod.....	78
Tablo 67. IV. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası ...	79
Tablo 68. IV. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası..	79
Tablo 69. IV. Şekil II. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası...	80
Tablo 70. IV. Şekil II. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	81
Tablo 71. IV. Şekil III. Mod	82
Tablo 72. IV. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	83
Tablo 73. IV. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	83
Tablo 74. IV. Şekil III. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası...	84
Tablo 75. IV. Şekil IV. Mod	85
Tablo 76. IV. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	86
Tablo 77. IV. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası ...	86
Tablo 78. IV. Şekil IV. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası .	87
Tablo 79. IV. Şekil IV. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	88
Tablo 80. IV. Şekil V. Mod.....	89
Tablo 81. IV. Şekil V. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası..	90
Tablo 82. IV. Şekil V. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası ...	90
Tablo 83. IV. Şekil V. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası ...	91
Tablo 84. IV. Şekil V. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	92
Tablo 85. IV. Şekil VI. Mod	93

Tablo 86. IV. Şekil VI. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası ...	94
Tablo 87. IV. Şekil VI. Modunun Aks Yöntemi ile II. Şekil IV. Moduna İrcası	95
Tablo 88. IV. Şekil VII. Mod	96
Tablo 89. IV. Şekil VII. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası..	97
Tablo 90. IV. Şekil VII. Modunun Aks Yöntemi ile III. Şekil VI. Moduna İrcası	98
Tablo 91. IV. Şekil VIII. Mod	99
Tablo 92. IV. Şekil VIII. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	100
Tablo 93. IV. Şekil VIII. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası	101
Tablo 94. I. Şekil I. Mod	104
Tablo 95. I. Şekil II. Mod.....	105
Tablo 96. I. Şekil III. Mod	105
Tablo 97. I. Şekil IV. Mod	106
Tablo 98. II. Şekil I. Mod.....	106
Tablo 99. II. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası...	107
Tablo 100. II. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası ...	108
Tablo 101. III. Şekil I. Mod	109
Tablo 102. III. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası	110
Tablo 103. III. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası	111
Tablo 104. IV. Şekil I. Mod	112
Tablo 105. IV. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası.	113
Tablo 106. IV. Şekil I. Modun Aks Yöntemi ile I. Şekil I. Moda İrcası	114
Tablo 107. Ön Bileşeni Evetleme	117
Tablo 108. Ön Bileşeni Evetlenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası	118

Tablo 109. Art Bileşeni Değilleme	118
Tablo 110. Art Bileşeni Değillenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası	119
Tablo 111. Ön Bileşeni Evetleme	120
Tablo 112. Ön Bileşeni Evetlenen Kıyasın I. Şekil II. Moduna İrcası	121
Tablo 113. Ön Bileşeni Değilleme	122
Tablo 114. Ön Bileşeni Değillenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası	123
Tablo 115. Ön Bileşeni Evetleme	124
Tablo 116. Ön Bileşeni Evetlenen Kıyasın I. Şekil II. Moduna İrcası	125
Tablo 117. Ön Bileşeni Değilleme	126
Tablo 118. Ön Bileşeni Değillenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası	126
Tablo 119. Art Bileşeni Değilleme	127
Tablo 120. Art Bileşeni Değillenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası	128

KISALTMALAR

A.: Arapça

a.g.e.: Adı Geçen Eser

Bkz.: Bakınız

c.: Cilt

çev.: Çeviren

Dr.: Doktor

haz.: Hazırlayan

İ.: İngilizce

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

L.: Latince

MÖ: Milattan Önce

ö.: Ölüm tarihi

Prof.: Profesör

s.: Sayfa

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

thk.: Tahkik

GİRİŞ

1. Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin Yaşadığı Döneme Genel Bakış

18. yüzyılda Avrupa'daki bilimsel ve teknik gelişmelere kayıtsız kalamayan Osmanlı Devleti, ilk olarak gönderdiği elçiler¹ ile gelişmelerden haberdar olmak istemiştir. 18. yüzyılın sonlarında kurduğu teknik ve askeri okullarla bu gelişmeleri uyarlamaya çalışmıştır.² Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile düzenlemeler sosyal hayata da sirayet etmiştir. Sosyal hayata etki, Avrupa'daki ilmi hareketlilikler ile öne çıkan eşitlik, özgürlük gibi kavramlar üzerinden kendisini göstermiştir. Fakat Batılı anlamda eğitime geçiş zaman almıştır. Çünkü eğitimde yekûn halinde bir düzenlemeye gidilmemiş; sözgelimi orta öğretim veya yüksek öğretim gibi belirli aşamadaki okullar için yenilikler yapılmıştır. Fakat bu sınırlı operasyonlar, eğitimde ikiliğe neden olmuştur. Medrese veya tekke gibi klasikleşmiş ilmi geleneği devam ettiren kurumların karşısına modern eğitim kurumlarını ve bu kurumlarda görev yapanları rakip olarak konumlandırmıştır.³

Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin (ö. 1895) yaşamış olduğu dönem de ilmi alanda yeni adımların atıldığı bir dönemdir. Yeni tesis edilen eğitim kurumlarında okutulmak üzere yeni ders kitapları telif edilmeye başlamıştır. Özellikle mantık alanında, kemikleşmiş olan tasavvur ve tasdik ayırımına alternatif anlatımlar ortaya çıkmıştır. Bu anlatımların yanında mantık kitaplarına metot bahsi gibi yeni konular dahil edilmiştir. Yeni anlatıma ilk örnek 1861 yılında İtalyancadan tercüme edilen *Miftâhu'l-Fünûn*

¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), s. 25.

² Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi, Ne Değildi?*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), s. 383-384.

³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), s. 230; Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat- Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), s. 318-319.

adlı eserdir. Bu eserde, klasik mantığın sadece tasdikat kısmı incelenir; tasavvurat kısmına yer verilmez. Sonrasında Ali Sedad'ın (ö. 1900) telif ettiği *Mizânu'l-Ukûl* formel mantığı da barındırması bakımından Osmanlı Dönemi mantık çalışmaları için önem teşkil eder.⁴ Bu ortamda Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, mantık metinlerini eski usul olarak kabul edilen tasavvur ve tasdik ayırımına riayet ederek telif etmiştir. Aynı dönemdeki Türkçeleştirme faaliyetlerine rağmen metinlerinde Arapçayı tercih etmiştir. Kendisi bu tarzı kabul etmekle beraber kanaatimce çocuklarını da bu tarza göre eğitmiştir. Zira aynı zamanda bir şair olan küçük oğlu Eşref Paşa, Tanzimat Dönemi edebiyatında eski veya klasik usul olarak nitelendirilen divan ölçüsünü kullanarak şiir yazmıştır.

2. Reddiyetu'l-Mi'yâr'a ve Çalışmamıza Genel Bakış

Reddiyetu'l-Mi'yar, döneminde telif edilmiş diğer mantık metinlerinden içerik bakımından farklıdır. Konusu, kıyas şekillerinin ircasıdır. Müellif, diğer klasik mantık kitaplarındaki tasavvur ve tasdik ayırımını zikretmez. Bu bakımdan orta üstü düzeyde bir metindir. Çünkü klasik mantık kitaplarında yer alan basit tanımlara yer verilmemiştir. Zira klasik mantık kitaplarında, sadece tasdik kısmı ele alınsa dahi ilk olarak önermenin ne olduğu tanımlanır ve ardından türleri açıklanır. Oysa Mi'yâr'da⁵ önerme, kıyas gibi tanımlar yer almaz. Bu tanımların yapılmaması, okuyucunun halihazırda bu bilgileri bildiği varsayımına dayanır. Bu da orta üstü düzey bir metin olduğu kanaatini pekiştirir. Mi'yâr'da, kısa bir dibacenin ardından kıyas şekillerinin formları ile konuya giriş yapılır. Bu bakımdan oldukça formel bir metindir. Cümle kalıpları benzerdir; kıyasların içerikleri değiştirilerek zikredilen yöntemler ile irca uygulanmıştır. Bu bağlamda tezimizin konusu, Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin hayatına dair kısa bir araştırma ile beraber "Reddiyetu'l-Mi'yar" isimli eseri üzerinden kıyas şekillerinin en doğal şekil olarak addedilen I. şekle ircasıdır.

⁴ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, (İstanbul: Divan Kitap, 2012), s. 86-93.

⁵ Tezimizin tamamında "Reddiyetu'l-Mi'yar", "Mi'yar" olarak kısaltacağız.

Tezimizin birinci bölümünde Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin hayatına dair bir araştırma yaptık. Bu bağlamda ilmi şeceresi, eserleri ve yaşadığı dönemin ilim anlayışına yer verdik.

İkinci bölümde Mi'yâr'ın Bursalıya aidiyetini tespit edip mantıksal analizini yaptık. Mi'yâr'da irca yöntemleri olarak hulf, aks ve iftiraz kullanılır. Bursalı, bu yöntemleri, çeşitli kıyas formlarına uygular ve örnekler üzerinden inceler. Metnin genelinde ağırlıklı olarak yüklemli önermelerden oluşan kesin kıyaslar yer alır. Şartlı önermelerden oluşan kesin kıyaslar ve seçmeli kıyaslar ise birer örnek ile kısaca aktarılır. Biz tezimizin ikinci bölümünde, Bursalının kısaca aktarmış olduğu kıyaslara da görece daha fazla yer verip ayrıntılı hale getirdik. Metindeki konuların tamamına yer vermekle beraber konu sıralaması bakımından değişiklikler yaptık. Zira Bursalı, Mi'yâr'da ilk olarak kıyas şekillerini ve şekillerin modlarını incelemekte, sonrasında bu modlara, irca yöntemlerini uygulamaktadır. Biz ise kavram karmaşasına düşmemek maksadıyla öncelikle irca yöntemlerini açıkladık. Mi'yâr'da kullanılan sembolleştirmelerden hareketle mantık tarihindeki sembolleştirmeleri inceledik. Sonrasında kıyas türlerine göre şekil ve modları göstererek kıyaslara bu yöntemleri uyguladık. Mi'yâr'da düz yazı ile anlatılan yöntemleri, adımlar ve aşamalar halinde tablo üzerinden formüle ettik. Her tablonun altında, adımların açıklamalarına yer verdik. Nitekim çalışmamızın amacı, okuyucuya irca yöntemlerini ve bu yöntemlerin uygulanışını en açık ve kolay şekilde sunmaktır. Çalışmamızın sonunda, inceleme kısmı akabinde, Mi'yâr'ın tahkiki yer almaktadır.

3. Yararlanılan Kaynaklar

Tezin birinci bölümünü oluşturan biyografi kısmında çoğunlukla ansiklopedik ve bibliyografik bilgilerin yer aldığı metinlerden istifade ettik. Tanzimat Fermanı ve sonrasında dair dönemsel bilgiler için Prof. Dr. Necati Öner'in "*Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*" isimli kitabına sıklıkla müracaat ettik. Bunun yanı sıra aynı dönem hakkında yazılan eğitim ve bilim tarihine dair metinleri karşılaştırmalı olarak kullandık. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun "*Medreseler Neydi, Ne Değildi?*", Niyazi Berkes'in "*Türkiye'de Çağdaşlaşma*", Hilmi Ziya Ülken'in "*Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*" isimli kitapları bu kaynaklardan bazılarıdır.

İnceleme kısmındaki konular aynı bağlamda olmasa dahi, kavramsal olarak, klasik mantık kitaplarının çoğunluğunda yer almaktadır. Biz temel yardımcı kaynak olarak Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin Şemsiyye şerhi olan "*Mîzânu'l-İntizâm*"ı kullandık. Zira bu kitap, irca yöntemlerinin aynı amaçla ve aynı bağlamda yer aldığı yegâne metindi. *Mîzânu'l-İntizâm*'da Kutbuddin er-Râzî'ye sıklıkla atıf yapılmaktadır. Bu sebeple tez dahilindeki her mevzu için diğer bir yardımcı kaynak olarak Kutbuddin er-Razi'nin "*Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*" adlı eserinden faydalandık. Bunların yanı sıra Aristoteles, Fârâbî, İbn Sînâ gibi mütekaddim dönem ve Kâtibî, Teftazânî gibi müteahhir dönem mantıkçılarının kitaplarının ilgili bölümlerini kullandık. Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin çağdaşı olan Ahmed Cevdet Paşa, Ali Sedad Bey ve Mukallib Şevki Efendi'nin mantık kitaplarından da karşılaştırma yaparak istifade ettik. Bunların yanı sıra ikincil kaynak olarak konu ile ilgili akademik makaleleri ve mantık kitaplarını kullandık.

BÖLÜM I.

BURSALI AHMED SIDKI EFENDİ’NİN BİYOGRAFİSİ

1.1. HAYATI

Doğum tarihine dair net bir bilgi bulunmamasına rağmen Bursa’da doğmuştur. Babasının adı Ali’dir. İstanbul’un “Vefa” semtinde uzun yıllar yaşamıştır. “Vefa Medresesi”nde tahsilde bulunması dolayısıyla “Vefalı”, Bursa’da doğması dolayısıyla “Bursalı” lakapları ile de tanınır. Çocukları da ünlü şairlerdir. Büyük oğlu Şerif Rüşdü Efendi, Bağdat’ta kadılık yapmıştır. Küçük oğlu Mustafa Eşref Paşa (1820-1894) abisi Şerif Rüşdü Efendi’den medrese usulü eğitim gördükten sonra Mekteb-i Harbiyye’ye girerek İstanbul’da eğitimine devam etmiştir. Buradaki eğitimi esnasında Farsça öğrenerek edebiyat ile de ilgilenmiştir. Mezun olduktan sonra İstanbul’da çeşitli rütbelerde görev almış, bu esnada Maliye Nâzırı Kânî Paşa’nın (1805-1885) kızı ile evlenmiştir (1863). Tahran, İşkodra, Selanik, Trabzon gibi vilayetlerde görev yapmıştır. Trabzon’daki görevi esnasında Osmanlı-Rus savaşındaki mağlubiyetin müsebbibi olarak addedilerek Limni’ye sürgün edilmiştir (1878). Birkaç ay sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından bağışlanarak İstanbul’a gelmiş ve burada vefat etmiştir (1894). Görevleri esnasında şairler ile tanışmıştır. Namık Kemal’e “Namık” mahlasını verenin Mustafa Eşref Paşa’dır. Tanzimat Fermanı sonrası edebi yeniliğe rağmen şiirlerini eski usulde yazmayı tercih etmiştir. Şiirlerini “Eşrefü’ş-şuârâ”

ismiyle 1878 yılında neşretmiştir.⁶ Bu neşirden sonraki şiirlerini, vefatından sonra, oğlu Rüşdü Bey İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a vermiştir.⁷

1894 yılında vefat eden Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin kabri Edirnekapı'dadır.⁸ Ayrıca öğrencisi Mehmed Sadık b. İbrahim Göynükî'ye mantık alanında vermiş olduğu 1291/1874 senesine ait icazetname, Atatürk Kitaplığı'nda (Bel_Yz_K_0203) demirbaş numarası ile yer almaktadır. Bu icazetnamede Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin de eğitim silsilesi yer almaktadır.

1.2. HOCALARI

Mi'yâr'ın dibacesinde sırasıyla Gazâlî-zâde Bursevî Muhammed Nûrânî, Osman Mîzânî Fâzıl Belenî ve Ömer Kilisî isimleri mevcuttur. Bu isimlerden Gazâlî-zâde Bursevî Mehmed Nûrânî ve Osman Mîzânî Fâzıl Belânî, Ahmed Sıdkı Efendi'nin öğrencisi Mehmed Sadık b. İbrahim Göynükî'ye vermiş olduğu icazetnamede de artarda zikredilmiştir.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın katalog taramasında Osman Belenî'ye ait "Tedbîru'l-Haceri'l-Mükerrem" isimli Türkçe kimya kitabı İran'daki "Kitabhane-i Umûmî-yi Hz. Ayetullah Necefi Maraşi Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Koleksiyonu"nda (1662) demirbaş numarası ile yer almaktadır. Kitap hakkında ismi ve müellifi dışında bir bilgi olmaması, bu müellif ile dibacede zikredilen ismin aynı kişi olduğunun tespitini zorlaştırmaktadır. Aynı katalogda "Latife Tezkiyatı'n-Nüfûs ve Tasfîyetü'l-Kulûb" isimli ve 1197/1783 istinsah tarihli Arapça bir metin

⁶ Alim Kahraman, "EŞREF PAŞA, Mustafa", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esref-pasa-mustafa> (Erişim 16.06.2020).

⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), c.1, s. 331.

⁸ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi), s. 249; Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* (Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2009), s. 93; İhsan Işık, *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adımları Ansiklopedisi* (Ankara: Elvan Yayıncılık, 2006), s. 772-773; Raif Kaplanoğlu, *Bursalı Şair Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi* (Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 1998), s. 73.

(43Ze1041) demirbaş numarası ile mevcuttur. İstinsah tarihi itibariyle bu metnin Osman Belenî'ye ait olması muhtemeldir.

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi katalog taramasında Ömer Kilisî'ye ait "Risâle fi'd-Duhan" isimli Arapça kelimeler kitabı (00342-002) demirbaş numarası ile yer almaktadır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde de müellifi Kâtibzade Ömer el-Kilisî olan "Kılâdetu'd-düeri'l-Avâid li-Kevnihâ" isimli bir matematik kitabı (06073) demirbaş numarası ile mevcuttur.

İcazetname silsilesi içerisinde Seyyid Şerif Cürcânî, Kutbuddin Râzî, Ömer el-Kâtibî, Fahreddin er-Râzî, Gazzâlî, Cüveynî gibi isimler de mevcuttur.

1.3. ESERLERİ

Bursalı Mehmet Tahir, "Osmanlı Müellifleri" adlı eserinde, Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin eserlerini şu şekilde sıralamıştır:

1. İsağoci Şerhi: Zerîatu'l-İmtihân
2. Şemsiye Şerhi: Mizânu'l-İntizâm
3. Zencîr
4. Hâşiye-i Şerh-i Akâid
5. Tahrîrâtü'l-Enzâr
6. Şerh-i Risâleti'l-İstidlâliyye
7. Mecmûa-i Ta'rifât.

Raif Kaplanoğlu, "Bursalı Şair Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi" adlı eserinde telif tarihleri ile beraber daha kapsamlı bir sıralama yapmaktadır:

1. İsağoci Şerhi
2. Zerîatu'l-İmtihan (İst. 1285/1868)
3. Şemsiye Şerhi (İst. 1303/1885 dv.)
4. Mizanu'l-İntizam (mantık kitabı, İst. 1294/1877)
5. Zencir
6. Haşiye-i Şerh-i Akadi

7. Tanrîratu'l-Enzar (Tasviratu'l-Anzer adıyla yazdığı kitaba ek, İst. 1285/1868)
8. Reddiyyetu'l-Miyar (mantık ile ilgili, İst. 1277/1860 bv.)
9. Tenvüru'l-İstidlâl (İst. 1279/1862, Şerh-i Risaleti'l-İstidlâliyye'ye ek)
10. Mecmua-i Tarifat.

Bursalı Mehmet Tahir, bu şekilde sıralama yapmış olsa dahi araştırma yaptığımız kütüphanelerde “Zerîatu'l-İmtihân”, “Mîzânu'l-İntizâm” ve “Tahrîratu'l-Enzâr” isimli metinlere sık rastlanmaktadır. Fakat “Zencîr” ve “Hâşiye-i Şerh-i Akâid” isimli eserlere ulaşamamıştır. Yukarıda “Şerh-i Risâleti'l-İstidlâliyye” ismi ile zikredilen metnin, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Kasidecizade Koleksiyonu'nda “Tenvîru'l-İstidlâl” ismi ve (00701-003) demirbaş numarası ile yer almaktadır. “Mecmûa-i Ta'rîfât” isimli eserin, “Mîzânu'l-İntizâm” adlı eserin içerisinde yer alan bir pasaj olduğunu düşünüyoruz. Mantık alanı haricinde Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin “Âdâb-ı Menâzil” ismi ile ahlak alanında bir metni, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Tırnovalı Koleksiyonu'nda (00846) demirbaş numarası ile mevcuttur.

1.4. BURSALININ YAŞADIĞI DÖNEMİN İLİM ANLAYIŞI VE ÇAĞDAŞLARI

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yenilik hareketleri, teknik eğitimin ağırlıklı olduğu Hendesehâne (1734), Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn (1773), Mühendishâne-i Berr-î Hümayûn'un (1795) kurulması ile başlar. Bu kurumların karşısına, “eski ilim anlayışı” temsilcisi olarak medreseler konumlandırılır.⁹ Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) ile “eski-yeni”, “ilim-din”, “Doğu-Batı” gibi ayrıştırmalar belirginleşmiştir. Medreselerde okutulan kitaplar Arapça iken “yeni eğitimi” temsil eden kurumlarda okutulmak üzere Türkçe kitap telif edilmeye veya Batıdaki çalışmaların tercümesi yapılmaya başlamıştır.¹⁰ Bu bağlamda mantık alanında ilk

⁹ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 85.

¹⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi, Ne Değildi?*, s. 404-406.

tercüme İtalyan mantıkçısı Pasquale Gallupi'ye ait olan “Miftâhu'l-Fünûn” tercümesidir. Mehmed Ali Ayni, Çamiç Ohanes Efendi'nin tercüme ettiğini iddia etse de¹¹ 1860'da neşredilen bu kitabın mütercimi kesin olarak bilinmemektedir.¹² Tanzimat sonrası dönemde telif edilen bilinen ilk Türkçe mantık kitabı ise Kilisli Hocazâde Abdullah Enverî'ye (1825-1887) aittir. Enverî, 1859 yılında neşredilen “Tasdîkât Hâşiyesi” isimli kıyas kitabını ilk olarak Arapça telif etmiştir. 1879 yılında ise öğrencilerin istifade etmesi amacıyla “Zübdetu'l-Hâşiyeti'l-Cedîde” isimli Türkçe bir kıyas kitabı telif eder. Bu kitapta “Tasdîkat Hâşiyesi”nde izah edilen kıyas konusu ile beraber mantığın ilmî olarak gerekliliğinden Türkçe olarak bahseder.¹³

Ahmet Cevdet Paşa'nın (1823-1895) oğlu Ali Sedad Bey (1857-1900) için yazmış olduğu “Mi'yâr-ı Sedad” da Türkçe mantık literatürü için önemli bir eserdir. Cevdet Paşa kitabına kavram mantığı ile başlar, tanım teorileri ve önermeler bahsinden sonra kıyası inceler. Modalite ve beş sanatı inceleyerek kitabı bitirir.¹⁴ Bu sıralama, 19. yüzyılda “eski usul” olarak yorumlanır. Nitekim bu döneme kadar klasik mantık kitapları tasavvur ve tasdik taksimine uygun olarak telif edilmiştir. Gallupi'nin tercüme eseri ise, konu sıralaması bakımından eski usulde değildir. Eski usulün tam tersi olarak kıyas konusu ile başlar. Sonrasında önerme ve terimleri inceler. Ayrıca daha önceki mantık metinlerinden farklı olarak yeni usulde telif edilen kitaplarda metot bahsi mevcuttur. Ancak Gallupi'nin konuları ele alış tarzı eski usuldedir; matematiksel ifadeler veya semboller barındırmamaktadır.

Ali Sedad Bey'in 1885 yılında neşredilen “Mîzânu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl” adlı mantık kitabı, döneminin mantık alanındaki gelişmeleri içermesi bakımından önemlidir. Formel mantık, Ali Sedad Bey'in bu kitabı ile Türkçe literatüre girmiştir. Yine de Ali Sedad Bey, Aristoteles mantığına olan bağlılığından vazgeçmemektedir. Bu bağlamda “Miftâhu'l-Fünûn” ve “Mîzânu'l-Ukûl” mantık tarihinde eski ile yeni

¹¹ Naim Şahin, Mehmed Ali Aynî, “Türk Mantıkçıları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 17 (2005), s. 352.

¹² Necati Öner, a.g.e., s. 87.

¹³ Halil İmamoglugil, “Kilisli Abdullah Efendi'nin Hayatı, Mantık Eserleri ve Kitâbü'l-Mantık fi Tertîbi Akîse Adlı Eseri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, c. 12, S. 1 (2012), s. 46-49.

¹⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Miyar-ı Sedat*, haz. Hasan Tahsin Feyizli, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998).

usulün terkibi olan mantık kitapları olarak kabul edilir.¹⁵ Mantığın matematikselleştirilmesi ile ortaya çıkan sembolik mantığın Türkçe literatürdeki ilk örneği ise Salih Zeki'nin (1864-1921) 1916 yılında neşredilen "Mizân-ı Tefekkür" isimli eseridir.¹⁶

Tanzimat Dönemi'nden itibaren ilmi sahada ortaya çıkan yeni usul, mantık kitaplarında klasikleşen konu dizilimini değiştirme, metot bahsi ve matematiksel ifadeler ekleme olarak kendini gösterir.

Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi telif ettiği mantık kitaplarının hepsine eski usul olarak nitelendirilen tasavvur ve tasdik taksimine riayet etmiştir. Türkçeleştirme faaliyetlerini göz ardı ederek tüm metinlerini Arapça yazmıştır. Bu dönemde metinlerini Türkçe kaleme almalarına rağmen içerik bakımından eski usulü takip eden diğer önemli mantıkçılar ise İngiliz Hoca Abdülkerim Efendi (ö. 1886), Abdünnafi İffet Efendi (1823-1890), Giritli Sırrı Paşa (1844-1895) olarak zikredilebilir.¹⁷

¹⁵ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 88-93.

¹⁶ a.g.e., s. 118.

¹⁷ Bu isimler hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Ülger, "Hoca Abdülkerim Efendi'nin Felsefi Görüşleri" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007); Faruk Kılıç, "Abdunnafi İffet Efendi'nin Mizani Şerh-i Mütercimi Burhan Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2008); Elif Özel, "Giritli Sırrı Paşa'nın Türk Düşüncesine Katkıları Mi'yârü'l-Makâl Adlı Eserinin Tercümesi ve Mantık Anlatışı" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012).

BÖLÜM II.

MÎ'YÂR'IN DEĞERLENDİRİLMESİ VE MANTIKSAL ANALİZİ

2.1. MÎ'YÂR'IN NÜSHALARI VE BURSALI AHMED SIDKI EFENDİ'YE AİDİYETİ

“Mi'yâr”, Bursalı Mehmet Tahir'in mezkur kitabında zikredilmemesine rağmen, Raif Kaplanoğlu'nun eserler listesinde “Reddiyetu'l-Miyar” ismiyle mevcuttur. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Tırnovalı Koleksiyonu'nda (01302), Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda (0120053) ile (0164920) ve Milli Kütüphane'de (06MilEHTA23152) demirbaş numaraları ve “Raddiyetu'l-Miyar” veya “Reddiyetu'l-Miyar” isimleri ile yer almaktadır. Nüshaların tamamı 1305/1888 senesinde Matbaa-i Âmire'de tab olunmuştur. Metinlerin tamamı matbu ve Arapçadır. Zikredilen nüshalardan daha eski veya farklı tarihli nüshaya ulaşamadık.

Bu tezde, metin tahkiki için Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Tırnovalı Koleksiyonu'ndaki ve Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu'daki yukarıda zikredilen üç metni karşılaştırılmalı olarak kullandık. Milli Kütüphane'de yer alan nüsha da aynı özellikleri taşımaktadır. Ancak metin, okunmasını engelleyecek kadar tahrip olduğu için tahkik yaparken bu nüshayı karşılaştırmaya gerek görmedik. Nitekim elimizdeki nüshalar da metni doğru bir şekilde inşa etme hususunda yeterlidir. Metnin tahkikinde İSAM Tahkikli Neşir Esasları benimsenmiştir.

Müellif Bursalı Ahmed Sıdkı, telif etmiş olduğu diğer mantık metinlerinde Mi'yâr'a atıf yapmaktadır.¹⁸ Mi'yâr'ın her nüshasının girişinde de müellif olarak Bursalı Ahmed Sıdkı Efendinin ismi zikredilmektedir. Bu sebeplerden ötürü eserin Bursalıya aidiyeti konusunda bir şüphe yoktur.

2.2. Mİ'YÂR'IN TANITIMI VE MANTIKSAL ANALİZİ

“Reddiyetu'l-Mi'yâr” ismindeki “red” “irca”, “indirgeme”, “döndürme” gibi anlamlar barındırır. “Mi'yâr”ın ise I. şeklin değerini ve önemini vurgulayacak şekilde “ölçü”, “asıl” gibi anlamları vardır. Bu bağlamda eserin temel yazılış amacı, dört kıyas şeklinden üçünü, modları ile beraber, en doğal şekil olarak kabul edilen I. şeklin modlarına dönüştürme kurallarını açıklamaktır.

Mi'yâr, bir sayfalık kısa bir dibacenin ardından kıyas şekillerinin sıralanmasıyla başlar. Müellif, kıyasın tanımı, bileşenleri, türleri bahislerine yer vermemiştir. Öncelikle yüklemli önermeler ile oluşturulan kıyasları inceler. Sonrasında şartlı önermeler ile oluşturulan kıyaslar da kısaca açıklar. Kıyas şekillerini ve modlarını açıkladıktan sonra bu şekillerden en geçerli ve tabii olanının I. şekil olduğunu ifade eder. Bu sebeple I. şekil dışındaki şekiller, I. şekle irca (indirgeme/dönüştürme) edilir. Her kıyas şeklinin modlarının, ircası hulf, aks ve iftiraz olarak isimlendirilen yöntemler ile yapılır. Bu yöntemler her şekil ve mod için açıklanır. Açıklamanın hemen ardından örnekler üzerinden uygulaması yapılır. Yüklemli önermelerden oluşan ve geçerli kabul edilen on sekiz modun tamamının I. şekle ircasının ardından şartlı önermeler ile kurulan kıyaslara kısaca yer verilir. Son olarak istisnâ kıyas türlerinin ircası açıklanır. Böylece metin tamamlanmış olur.

¹⁸ Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Zerîa'tu'l-İmtihan*, (İstanbul: Daru't-Tıbaati'l-Amire, 1303/1886), s. 124; *Mizânu'l-İntizâm*, (Dersaadet: Ahmed Kamil Matbaası, 1327/1909), s. 226, 235, 262.

2.2.1. Hulf Yöntemi

Hulf; muhale irca, abese irca, olmayana ergi veya saçmaya irca (*L. reductio ad absurdum, deductio ad impossibile, deductio ad absurdum*) olarak da isimlendirilir.

Tanımı: Bir kıyasın geçerli veya geçersiz olduğu basit bir kıyas ile ispatlanamıyor ise sonucun çelişğinin doğruluğunun ispatı ile geçerli veya geçersiz olduğu ispatlanır. Çünkü iki çelişik önermenin aynı koşullarda doğru olması, bir mantık hatasıdır. Eğer çelişği doğru ise, önermenin kendisinin doğru olması imkansızdır. Aynı şekilde eğer sonucun çelişği yanlış olur ise, sonucun kendisi doğru olmak zorundadır.¹⁹

Amacı: Mi'yâr'da hulf yöntemi, sadece kıyasın geçerliliğini tespit amacıyla kullanılmamaktadır. Müellif, hulfü I. şekle irca yöntemlerinden biri olarak incelemiştir.

Kuralları: Kıyasın sonuç önermesinin çelişği veya sonuç önermesinin çelişğinin aksi yapılır. Elde edilen çelişik, kıyastaki küçük öncül veya büyük öncül ile beraber kullanılarak yeni bir kıyas oluşturulur. Oluşturulan yeni kıyasın öncülleri, I. şeklin modlarından birinin formunda olacak şekilde düzenlenir.

¹⁹ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966) s. 24; Fârâbî, "Küçük Kıyas Kitabı", *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, çev. Mübahat Türkel Küyel, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), s. 69, 108; İbn Sînâ, *el-İşârât ve 't-Tenbihât*, haz. Muhittin Macit, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), s. 40; Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî el-Kazvîni, *Şemsiyye Risâlesi*, haz. Ferruh Özpilavcı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), s.176, 405-410; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, (Beyrut: Müessestü't-târîhi'l-a'râbi), s. 352-353; et-Teftazânî, *Şerh a'lâ eş-Şemsiyye fî el-Mantık el-İmam el-Kâtibî*, haz. Câdullah Bessâm Sâlih, (Amman: Dâru'n-nûri'l-mubîn, 2013), s. 368; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mizânu'l-İntizâm*, (Dersaadet: Matbaa-i Ahmed Kamil, 1327/1909), s. 294; Halil İmamoglu, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme -İstidlâl-* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2018), s. 112.

Örnekler

Tablo 1. II. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası				
1.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	Küçük öncül		صغرى
2.	Her at kişneyendir.	Büyük öncül		كبرى
3.	Hiçbir insan at değildir.	Sonuç		نتيجة
4.	Bazı insanlar attır.	(3, Hulf)	Küçük öncül	صغرى
5.	Her at kişneyendir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül	كبرى
6.	Bazı insanlar kişneyendir.	(1, Çelişki)	Sonuç	نتيجة

Tablo 1'deki örnekte, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, yeni oluşturduğumuz kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. Yeni oluşturulan kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişiktir.

Bu tabloda 1, 2 ve 3. satırlardaki önermeler, irca uygulayacağımız kıyasın öncülleri ve sonucudur. 4, 5, ve 6. satırlar ise hulf uygulayarak irca yaptığımız kıyasın unsurlarıdır. 4. satırdaki (3, Hulf) ifadesi, 3. satırdaki önermeye hulf uygulandığını gösterir. Yani kıyasın sonucunun çelişği yapılır. 5. satırdaki (2, Yineleme) ifadesi 2. satırdaki önermenin aynısının tekrar edildiğini gösterir. 6. adımdaki (1, Çelişki) ifadesi, elde ettiğimiz kıyasın sonucunun 1. sıradaki önerme ile çelişik olduğunu ifade eder. Böylece I. şekil formu oluşur.

Tablo 2. II. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası				
1.	Her insan düşünendir.	Küçük öncül		صغرى
2.	Hiçbir at düşünen değildir.	Büyük öncül		كبىرى
3.	Hiçbir insan at değildir.	Sonuç		نتيجة
4.	Bazı atlar insandır.	(3, Hulf ve aks)	Küçük öncül	صغرى
5.	Her insan düşünendir.	(1, Yineleme)	Büyük öncül	كبىرى
6.	Bazı atlar düşünendir.	(2, Çelişki)	Sonuç	نتيجة

Tablo 2, sonucun çelişğinin aksi ile yapılan bir ircaya örnektir. Kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğinin aksini, yeni oluşturduğumuz kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. İlk kıyasın küçük öncülü (1) de yeni kıyasta büyük öncüdür (5). Bu kıyasın sonucu (6), ilk kıyastaki büyük öncül (2) ile çelişiktir.

Bu tabloda 1, 2 ve 3. satırlardaki önermeler, irca uygulayacağımız kıyasın öncülleri ve sonucudur. 4, 5, ve 6. satırlar ise hulf uygulayarak irca yaptığımız kıyasın unsurlarıdır. 4. satırdaki (3, Hulf ve aks) ifadesi, 3. sıradaki önermeye hulf ve aksin birlikte uygulandığını gösterir. Yani kıyasın sonucunun çelişğinin aksi yapılır. 5. satırdaki (1, Yineleme) ifadesi 1. sıradaki önermenin aynısının tekrar edildiğini gösterir. 6. satırdaki (2, Çelişki) ifadesi, elde ettiğimiz kıyasın sonucunun 2. sıradaki önerme ile çelişik olduğunu ifade eder. Böylece I. şekil formu oluşur.

2.2.3. Aks Yöntemi

Aks; döndürme (*İ. conversion*) olarak da isimlendirilir.

Tanımı: Önermenin doğruluk değerini değiştirmeden konusunu yüklem, yüklemine konu yapmaktır. Düz döndürme (*A. aks-i müstevi, İ. conversion*), ters döndürme (*A. aks-i nakız, İ. observation, contraposition, inversion*) ve çelişik döndürme (*A. aks-i nakız-i muhâlif*) olmak üzere üç çeşittir. Düz döndürmede yalnızca önermenin konusu ve yüklemine yeri değiştirilir. Gerekirse önermenin niceliği de değiştirilebilir. Ters

döndürmede ise konunun çelişigi yüklem, yüklemnin çelişigi de konu yapilir. Çelişik döndürmede ise önermenin önce çelişigi yapilir, sonra bu çelişige düz döndürme uygulanir.²⁰

Amacı: Mi'yâr'da sadece düz döndürme ve çelişik döndürme kullanılmaktadır. I. şekil dışındaki üç şekilde, öncüllere ve sonuca uygulanarak istenen düzende önermeler elde edilmiştir. Böylece aks kıyasa uygulanarak I. şekle irca yapılmıştır.

Kuralları: Aks yönteminde;

- i. Ya sadece küçük öncülün aksi
- ii. Ya sadece büyük öncülün aksi
- iii. Ya hem küçük hem de büyük öncülün aksi
- iv. Ya hem küçük öncülün hem de sonucun aksi
- v. Ya hem büyük öncülün hem de sonucun aksi
- vi. Ya da sonucun aksi ile beraber kıyasın küçük öncülünün yeri ile büyük öncülünün yeri değiştirilerek kıyas formunun aksi yapilir.²¹

²⁰ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 6; İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s.45; Hâfız Hasan Mağnisî, *Muğni't-Tullâb*, haz. Ebû Cafer ez-Zehrî, (Lübnan: Dâru'n-Nuru's-Sabah, 2016), s. 26; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 124,136; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id* s. 342-364; Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, c.2, (Kum: Zu'l-kurbâ, 1975), s. 140; Teftazânî, *Şerh a'lâ Şemsiyye* s. 294-308; Şevki Ahmed bin Abdullah el-Mukallib, *Ali Fenârî Şerhi*, (Dersaadet: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniyye, 1885), s. 128-129; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mizânu'l-İntizâm*, s. 162-163.

²¹ Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, s. 295-307.

Örnekler

Tablo 3. II. Şekil II. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası				
1.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	Küçük öncül		صغرى
2.	Her at kişneyendir.	Büyük öncül		كبى
3.	Hiçbir insan at değildir.	Sonuç		نتيجة
4.	Her at kişneyendir.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى
5.	Hiçbir kişneyen insan değildir.	(1, Aks)	Büyük öncül	كبى
6.	Hiçbir at insan değildir.	(3, Çelişki)	Sonuç	نتيجة

Tablo 3'deki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önermenin aksi yaparak, yeni oluşturduğumuz kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Yeni oluşan kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) ile çelişiktir.

Bu tabloda 1, 2 ve 3. satırlardaki önermeler, irca uygulayacağımız kıyasın öncülleri ve sonucudur. 4, 5, ve 6. satırlar ise hulf uygulayarak irca yaptığımız kıyasın unsurlarıdır. 4. satırdaki (2, Yineleme) ifadesi, 2. satırdaki önermenin aynısının tekrar edildiğini gösterir. 5. satırdaki (1, Aks) ifadesi 1. satırdaki önermeye aks uygulandığını gösterir. 6. satırdaki (3, Çelişki) ifadesi, elde ettiğimiz kıyasın sonucunun 3. sıradaki sonuç önermesi ile çelişik olduğunu ifade eder. Böyle I. şekil formu oluşur.

Tablo 4. IV. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası				
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül		صغرى
2.	Her insan düşündür.	Büyük öncül		كبى
3.	Bazı canlılar insandır.	Sonuç		نتیجة
4.	Her insan düşündür.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى
5.	Her düşünen canlıdır.	(1, Yineleme)	Büyük öncül	كبى
6.	Her insan canlıdır.	(3, Aks)	Sonuç	نتیجة

Tablo 4’deki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yinelendi. İlk kıyasın büyük öncülü (2) de küçük öncül olarak (4) yinelendi. Böylece kıyas formunun aksini yaptık. Yeni oluşan kıyas, ilk kıyasın sonucunun (3) aksi olarak sonuç vermiştir (6).

2.2.4. İftiraz Yöntemi

İftiraz, kelime anlamı olarak “varsaymak” demektir.²²

Tanımı: Terim anlamı olarak “serimleme” (*I. exposition/ L. ecthesis*) olarak isimlendirilir.²³ Bu yöntemi ilk olarak Aristoteles (ö. MÖ 323) “Birinci Analitikler”de kullanır.²⁴ Aristoteles için “*ecthesis*”, kıyasın geçerliliğini ispat etmek için kullanılan bir yöntemdir. Kıyasın öncüllerindeki terimlerini, tekil bir konu belirleyerek, belirlediği bu konuya yüklemeler. Bu ispatın sonucu, ispat ettiği kıyasın sonucu ile aynı olur ise kıyas geçerlidir.²⁵ Bu yöntemi Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sînâ (ö. 1037) gibi İslam

²² Halil İmamoglu, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme -İstidlâl-* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2018), s. 64.

²³ Nazım Hasırcı, “Yüklemli Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme”, *Felsefe Dünyası*, c. 57, (2013/1), s. 19.

²⁴ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 26.

²⁵ Robin Smith, “What is Aristotelian Ecthesis?”, *History and Philosophy of Logic*, c.3, (1982), s. 126.

filozofları da bu anlamda kullanmıştır.²⁶ Bu tanımın dışında iftiraz, kıyas şekillerinin ve modlarının birbirlerine ırcasında kullanılan bir yöntemdir. Kıyasın öncüllerinden birini seçerek bu öncülün terimlerini, tekil bir konuya yüklememiz. Böylece konusu tekil olan iki önerme (şahsî önerme) elde ederiz. Bu önermeler ile farklı şekil ve modların formunda yeni kıyas oluştururuz.

Amacı: Aristoteles, Fârâbî ve İbn Sînâ bu yöntemi şekiller arasındaki benzerlikleri göstermek üzere kullanır. Bu durumda söz gelimi III. şekildeki bir kıyas II. şekle iftiraz yöntemi ile irca edilebilir. Böylece kıyasların geçerlilikleri ispat edilir. Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi ise bu yöntemi kıyas şekillerini ve modlarını, en doğal form olarak addettiği I. şekle irca etmek için kullanır. I. şekil, ulaşılmak istenen formdur. Bu sebeple III. şekil formundaki bir kıyasın II. şekle ırcası, I şekil formuna ulaştırmadıkça, Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi için önem arz etmemektedir.

Kuralları:

- i. İftirazı uygulamak için kıyasta varsa, tikel olan öncüle öncelik verilir. Eğer küçük öncül tümel ve büyük öncül tikel ise büyük öncül iftiraz için kullanılır. Eğer her iki öncül de tümel ama sonuç tikel önerme ise iftiraz küçük öncüle de büyük öncüle de uygulanabilir.
- ii. Öncüller ve sonuç tikel değilse iftiraz uygulanamaz.
- iii. İftiraz uygulandıktan sonra elde edilen iki şahsî önerme ile iki yeni kıyas kurulur. Bu iki kıyasa “mefruz” adı verilir. İkinci mefruz kıyas, I. şekil formunda olur.
- iv. İkinci mefruz kıyasın sonucu, ilk kıyas formunun sonucunun aynısı olur.

²⁶ Fârâbî, *Küçük Kıyas Kitabı*, 101-105; İbn Sînâ, *en-Necât*, haz. Muhammed Taghi, (Tahran: Müessesesi- i İntişârât ve Çâp-ı Danışgâh-ı Tahran, 1863/1945), s. 60, 62; İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 60-66.

Örnek

Tablo 5. IV. Şekil II. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası					
1.	Her insan düşünendir.	Küçük öncül	صغرى		
2.	Bazı insanlar canlıdır.	Büyük öncül	كبىرى		
3.	Bazı canlılar düşünendir.	Sonuç	نتیجة		
4.	Mert canlıdır.	(2, İftiraz)	Birinci şahsî önerme		
5.	Mert insandır.	(2, İftiraz)	İkinci şahsî önerme		
6.	Mert insandır.	(5, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil I. mod
7.	Her insan düşünendir	(1, Yineleme)	Büyük öncül	كبىرى	
8.	Mert düşünendir.		Sonuç	نتیجة	
9.	Bazı canlılar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(4, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil III. mod
10.	Her Mert olarak isimlendirilen düşünendir.	(8, Yineleme)	Büyük öncül	كبىرى	
11.	Bazı canlılar düşünendir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتیجة	

Tablo 5’teki örnekte iftirazı, tikel olan büyük öncüle (2) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere ikinci şahsi önerme (5), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki küçük öncül (1) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert düşünendir” önermesi ile “Her Mert olarak isimlendirilen düşünendir” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici eklenerek dönüştürülen bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak kullandık. Birinci şahsî önerme de aksini yaparak küçük öncül (9) olarak

kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin III. modu formunda olur. Bu kıyasın sonucu, ilk kıyasın sonucu ile aynıdır.

Bu tabloda 1, 2 ve 3. satırlardaki önermeler, irca uygulayacağımız kıyasın öncülleri ve sonucudur. 4 ve 5. satırdaki (2, İftiraz) ifadesi, 2. satırdaki önermeye iftiraz uygulandığını gösterir. Bu uygulama sonucunda 4 ve 5. satırdaki önermeleri elde ettik. 6. satırdaki (5, Yineleme) ifadesi, 5. satırdaki önermenin aynen tekrar ettiğini gösterir. 7. satırdaki (1, Yineleme) ifadesi ise 1. satırdaki önermenin aynen tekrar ettiğini gösterir. 8. satırdaki önerme ile beraber I. mefruz kıyas I. şekil I. mod formunda olur. 9. satırda (4, Aks) ifadesi 4. satırdaki önermenin aksinin yapıldığını gösterir. 10. satırdaki (8, Yineleme) ifadesi 8. satırdaki önermenin aynen tekrar edildiğini gösterir. 11. satırdaki sonuç önermesi ile II. mefruz kıyas I. şeklin III. modu formunda olur. Bu sonuç da 3. satırdaki önermenin aynısı olur.

2.2.5. Mantık Tarihinde Sembolleştirme

2.2.5.1. Batı Düşünce Tarihinde Sembolleştirme

Önermeler ve önermelerdeki terimler, ilk olarak Aristoteles tarafından harfler ile temsil edilmiştir.²⁷ Batı düşünce geleneğindeki Latin Orta çağ mantık çalışmaları ile beraber ise “A”, “E”, “I” ve “O” harfleri olarak son halini almıştır. Kelimeler üzerinden yapılan sembolleştirmelerde ilk sesli harf büyük öncülü; ikinci sesli harf küçük öncülü ve son sesli harf sonuç önermesini temsil eder. Latin Orta Çağ’ında bu sembolleştirme Boethius (ö. 526) ile başlar. William of Sherwood (ö. 1249) ve Peter of Spain (ö. 1277) bu sembolleştirmeleri geliştirmiştir.

- “A” harfi tümel olumlu, “I” harfi tikel olumlu önermeyi temsil eder. Bu harfler “olumlu” kelimesinin Latince karşılığı olan “*affirmo*” kelimesinin ilk iki sesli harfidir.

²⁷ Aristoteles, *Önerme*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996), s. 23-24; Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 6.

- “E” harfi tümel olumsuz ve “O” harfi tikel olumsuz önermeyi temsil eder. Bu harfler de “olumsuz” kelimesinin Latince karşılığı olan “*nego*” kelimesinin sesli harfleridir.

Sesli harfler önermelerin niteliklerini ve niceliklerini bildirirken sessiz harfler uygulayabileceğimiz irca yöntemlerine işaret eder. Buna göre;

- “S” ve “P” harfleri, solundaki harf ile temsil edilen tümel önermenin düz döndürmesinin yapılacağını gösterir. “S” harfinde önermenin sadece niteliği; “P” harfinde ise sadece niceliği dönüşür. Eğer “S” harfi kelimenin sonunda olursa sonuç önermesinin de döndürmesi yapılır. “S”, Latince “basit” anlamındaki “*simplicem*” kelimesinden gelmektedir. “P” ise Latince “kısmî” anlamındaki “*per accidens*” kelimesinden gelmektedir.
- “M” harfi kıyastaki büyük öncül ile küçük öncülün yerlerinin değiştirileceğini gösterir. Böylece kıyas formunun aksi (*mutatio praemissarum*) yapılır.
- “R” harfinin “B” harfi ile beraber bulunduğu modlarda (Baroco gibi) hulf yöntemi uygulanır. Kelime ortasındaki “C” harfi de hulf yöntemini temsil eder.
- “L” ve “N” harfleri bir anlam barındırmamaktadır.

Kelime başındaki “B”, “C”, “D” ve “F” harfleri kıyasın, I. şeklin hangi moduna irca edileceğini belirtir. Buna göre;

- “B” I. moda;
- “C” II. moda;
- “D” III. moda;
- “F” IV. moda irca anlamına gelir.

I. şekildeki modlar sırasıyla şöyledir: “Barbara”, “Celarent”, “Darii”, “Ferio”. II, III ve IV. modlardan I. şekle irca ettiğimiz modun ilk harfi, I. şekildeki irca edildiği modun ilk harfi ile uyumlu olur. Sözelimi II. şekildeki “Cesare” modunu, I. şekildeki “Celarent”e; III. şekildeki “Datisi” modunu, I. şekildeki “Darii”ye; irca ederiz.²⁸

²⁸ Corcoran, Daniel Novonty, Kevin Tracy “Deduction and Reductions Decoding Syllogistic Mnemonics”, *Entelekyia Logico-Metaphysical Review*, v.2 no. 1 (2018) s. 25; Ralph Monroe Eaton, *General Logic*, (New York: Charles Scribner’s Sons, 1959), s. 121-125; Halil İmamoğluğil v.dğr., *Mantık El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), s. 182-184; Şafak Ural, *Temel Mantık*, (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2017) s. 78-87.

Batı düşünce tarihindeki sembolleştirmelerin tüm şekilleri ve modları toplu olarak Tablo 6’da mevcuttur.

Tablo 6. Batı Düşünce Geleneğinde Kıyas Şekillerinin ve Modlarının Sembolleri						
Modlar	<i>I. Mod</i>	<i>II. Mod</i>	<i>III. Mod</i>	<i>IV. Mod</i>	<i>V. Mod</i>	<i>VI. Mod</i>
Şekiller						
<i>I. Şekil</i>	Barbara	Celarent	Darii	Ferio		
<i>II. Şekil</i>	Cesare	Camestres	Festino	Baroco		
<i>III. Şekil</i>	Darapti	Datisi	Disamis	Felepton	Ferison	Bocardo
<i>IV. Şekil</i>	Bramantip	Camenes	Dimaris	Fesapo	Fresison	

2.2.5.2. Osmanlı Dönemi Mantığında ve Mi’yâr’da Sembolleştirme

Mi’yâr’da da önermelerin niceliklerine ve niteliklerine göre harfler ile sembolleştirmeler mevcuttur. Bu harfler, önermelerdeki niteliklerin ve niceliklerin Arapça kelime karşılıklarındaki harflerden seçilmiştir. Buna göre;

- Tümel olumlu önerme, Arapça “olumlu” kelimesinin karşılığı olan “موجبة” kelimesinin ilk harfi olan “م” ile,
- Tümel olumsuz önerme, Arapça “olumsuz” kelimesinin karşılığı olan “سالبة” kelimesinin ilk harfi olan “س” ile,
- Tikel olumlu önerme, Arapça “tikel” kelimesinin karşılığı olan “جزئية” kelimesinin ilk harfi olan “ج” ile,
- Tikel olumsuz önerme, Arapça “tikel” kelimesinin karşılığı olan “جزئي” kelimesinde bulunan “ز” ile temsil edilir.

Kıyas şekilleri ve modları da bu harfler kullanılarak sembolleştirilir. Ancak burada harflerle sembolize edilen kıyas modlarında ilk harf küçük öncül, ikinci harf büyük öncülü ifade etmektedir. Batı düşünce geleneğinde ise kıyaslarda büyük öncül ilk

sırada yer alır. Bu bakımdan Mi'yâr'da farklı bir sıralama kullanılmıştır. Ayrıca Batı düşünce geleneğindeki sembolleştirmelerde sessiz harfler, hangi moda hangi yöntem kullanılarak irca yapılacağını da gösterir. Fakat İslam mantık tarihinde sembolleştirmeler sadece önermelerin niteliklerini ve niceliklerini göstermektedir. Sembolleştirmeler bunun dışında bir anlam taşımamaktadır. Bunun yanı sıra, Batı düşünce geleneğinde ve bazı Müslüman mantıkçıların kitaplarında IV. şeklin VI., VII. ve VIII. modları, müstakil modlar olarak yer almaz. Diğer şekillerdeki modlardan türetilen modlar olarak kabul edilir.²⁹ Mi'yâr'da ise bu modlar da zayıf olarak kabul edilmekte birlikte irca yöntemleri için incelenir. Mi'yâr'da yer alan sembolleştirme, Tablo 7'de kıyas şekilleri ve modları ile gösterilmiştir.

Tablo 7. Mi'yâr'da Kıyas Şekilleri ve Şekillerin Modlarının Sembolleştirilmesi								
Modlar	<i>I. Mod</i>	<i>II. Mod</i>	<i>III. Mod</i>	<i>IV. Mod</i>	<i>V. Mod</i>	<i>VI. Mod</i>	<i>VII. Mod</i>	<i>VIII. Mod</i>
Şekiller								
I. Şekil	مُم	مُسَس	جَمَج	جَسَز				
II. Şekil	مُسَس	سَمَس	جَسَز	زَمَز				
III. Şekil	مُمَج	مُسَز	جَمَج	جَسَز	مُجَج	مَزَز		
IV. Şekil	مُم	مَجَج	سَمَس	مُس	وَجَس	زَم	مَز	سَجَز

Mi'yâr'ın tamamında, Tablo 7'de gösterilen sembolleştirmeler kullanılmıştır. Bu sembolleştirmeler üzerinden II, III, ve IV. şekildeki modların hulf, aks ve iftiraz

²⁹ Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 278; Halil İmamoğlu, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2018), s. 54-55.

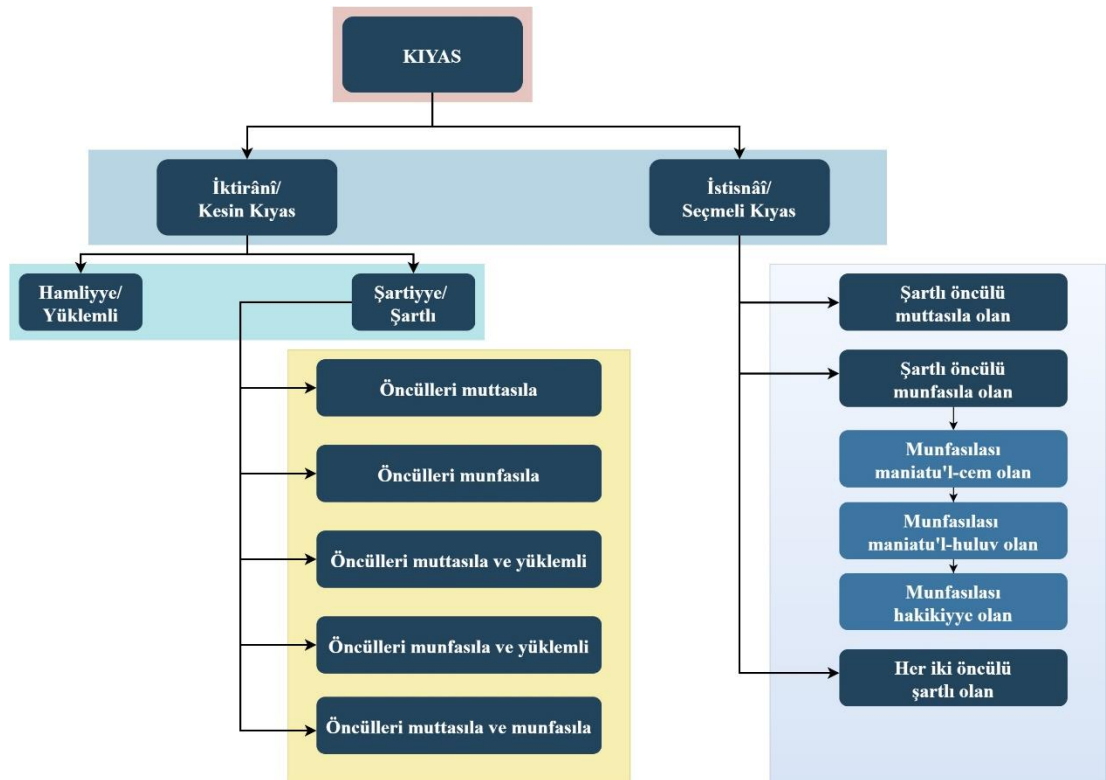
yöntemleri ile I. şeklin modlarına ırcası örnekler ile beraber incelenmiştir. Mi'yâr, her bir yöntemin tek tek incelendiği müstakil bir risale olması bakımından 19. yüzyılda telif edilmiş diğer mantık çalışmalarından farklılık arz etmektedir.

2.2.6. Basit Kıyasın Türleri

Mi'yâr'da müellif kıyas konusuna şekilleri ve modları inceleyerek başlar. Kıyas tanımını veya türlerine dair bilgi vermez. Ancak metin taslağını zihinde canlandırmak için kıyas türlerini kısaca inceleyebiliriz.

Mi'yâr'ın tamamında iki öncül ve bir sonuç önermesinden oluşan basit kıyaslar incelenir. Basit kıyas türleri Tablo 8'de şematik olarak mevcuttur.

Tablo 8. Basit Kıyas Türleri

Basit kıyas kesin (*iktirâni*) ve seçmeli (*istisnâi*) olmak üzere iki kısımdır. Kesin kıyaslarda sonuç önermesi veya karşıtı, öncüllerde bilfiil olarak bulunmaz; seçmeli kıyaslarda ise bilfiil olarak bulunur. Kesin kıyas, öncüllerinin ve sonuç önermesinin yapısına göre yüklemli (*hamliyye*) ve koşullu (*şartiyye*) olarak iki kısma ayrılır. Bu kıyasların sonuç vermesi için bazı kurallar vardır. Bu kurallar şunlardır:

- i. Kıyasta küçük, büyük ve orta terim olmak üzere üç terim olmalıdır.
- ii. Orta terim sonuçta yer almaz.
- iii. Orta terim iki öncülde de tikel olarak alınamaz.
- iv. Sonuçta bulunan küçük ve büyük terimlerin kapsamı, öncüllerde bulunan terimlerin kapsamını aşmamalıdır.
- v. Sonuç, öncüllerden zayıf olana bağlıdır. Eğer kıyasta tikel öncül varsa sonuç da tikel olur; öncüllerde olumsuz öncül varsa sonuç da olumsuz olur.
- vi. İki olumsuz öncülden sonuç çıkmaz.
- vii. İki tikel öncülden sonuç çıkmaz.
- viii. Öncüller olumlu olursa sonuç olumsuz olamaz.³⁰

2.2.7. Yüklemli Kesin Kıyas, Şekilleri ve Modları

Tanımı: Kesin kıyas, yüklemli önermeler ile kurulursa buna yüklemli kesin kıyas denir. Yukarıdaki kuralların hepsi bu kıyas türü için geçerlidir. Bu kıyaslardaki önermelerde ilk kısım konu (*A. mevzu, mahkûm aleyh, İ. subject*), ikinci kısım yüklemdir (*A. mahmul, mahkûm bih, İ. predicate*). Kıyasın terimlerinin öncüllerdeki konumuna ve öncüllerin niceliklerine ve niteliklerine göre kıyas şekilleri ve modları ortaya çıkar.³¹ Bu şekilleri ve modları Tablo 6 ve Tablo 7’de sembollerle göstermiştik. Aşağıda bu şekilleri ve modları kuralları ve örnekleri ile inceleyeceğiz.

³⁰ İbn Sînâ, eş-Şifa-Kıyas, haz. Seyyid Zâyd (Kum: Ayetullah Maraşi Necefi, 1964), s. 108; İbn Sînâ, en-Necât, haz. Muhammed Taghi, (Tahran: Müessesesi-i İntişârât ve Çâp-ı Danışgâh-ı Tahran, 1945), s. 52-53; Necati Öner, *Klasik Mantık*, (Ankara: Divan Kitap, 2016), s.126-127; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, (Ankara: Elis Yayınları, 2013), s. 142-152; Halil İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, s.25-33.

³¹ Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 272,275; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 146-149; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id* s. 385-389.

2.2.7.1. I. Şekil

Tanımı: Orta terimin küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu konumunda olduğu şekildir. Küçük terim, küçük öncülde ve sonuçta konu olarak; büyük terim, büyük öncülde ve sonuçta yüklem olarak yer alır. Terimlerin konumuna göre I. şekil için on altı farklı mod oluşur.³²

Geçerlilik şartları: Bu şekil, geçerli sonuç vermesi için şu iki şartı sağlamalıdır:

- Küçük öncülün olumlu olması
- Büyük öncülün tümel olması.

Küçük öncülün olumlu olması dolayısıyla on altı moddan sekiz tanesi geçerli sonuç vermez. Büyük öncülün tümel olması şartı dolayısıyla da dört mod geçerli sonuç vermez. Sonuç olarak bu iki şart sağlandığı takdirde I. şeklin dört farklı modu olur.³³ Aşağıdaki tablolarda bu modları örnekleri ile beraber inceledik. Latin harfleri ile yazılan sembollerin ilk sesli harfi büyük öncülü; ikinci sesli harfi küçük öncülü temsil etmektedir. Tablolardaki sıralamalarda ise önce küçük öncül, sonra büyük öncül yer almaktadır.

³² Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 10-11; Fârâbî, *Küçük Kıyas Kitabı*, s. 59-60, 101; İbn Sînâ, *eş-Şifa-Kıyas*, s. 106-107; İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 53; İbn Sînâ, *el-İşârât ve 't-Tenbihât*, s. 60; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 148-149; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id* s. 390; Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, c.2, (Kum: Zu'l-kurbâ, 1975), s. 287; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mizânu'l-İntizâm*, s. 214.

³³ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 11-12; Fârâbî, *Küçük Kıyas Kitabı*, 59, 101; İbn Sînâ, *eş-Şifa-Kıyas*, s. 108; İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 53-54; İbn Sînâ, *el-İşârât ve 't-Tenbihât*, s. 60; Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 277; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 148-149; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id* s. 391; Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, s. 290; Şevki Ahmed bin Abdullah el-Mukallib, *Ali Fenârî Şerhi*, s. 151; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mizânu'l-İntizâm*, s. 219-220.

Tablo 9. I. Şekil I. Mod							
BARBARA		مُمَم					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, B'dir.	Her insan düşünendir.
Büyük öncül	كبرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her B, C'dir.	Her düşünen canlıdır.
Sonuç	نتيجة	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, C'dir.	Her insan canlıdır.

Tablo 10. I. Şekil II. Mod							
CELARENT		مُسَس					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, B'dir.	Her insan düşünendir.
Büyük öncül	كبرى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir B, C değildir.	Hiçbir düşünen at değildir.
Sonuç	نتيجة	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir A, C değildir.	Hiçbir insan at değildir.

Tablo 11. I. Şekil III. Mod							
DARII		جَمْع					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı A'lar, B'dir.	Bazı canlılar düşünendir.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her B, C'dir.	Her düşünen insandır.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumlu	موجبة كلية	I	ج	Bazı A'lar, C'dir.	Bazı canlılar insandır.

Tablo 12. I. Şekil IV. Mod							
FERIO		جَسْرُ					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı A'lar, B'dir.	Bazı canlılar attır.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir B, C değildir.	Hiçbir at insan değildir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı A'lar, C değildir.	Bazı canlılar insan değildir.

2.2.7.2. II. Şekil, Modları ve İrcaları

Tanımı: Orta terimin her iki öncülde de yüklem konumunda olduğu şekildir. Küçük terim, küçük öncülde ve sonuçta konu olarak; büyük terim, büyük öncülde ve sonuçta

yüklem olarak yer alır. Terimlerin konumuna göre II. şekil için de on altı farklı mod oluşur.³⁴

Geçerlilik şartları: Bu şekil, geçerli sonuç vermesi için şu iki şartı sağlamalıdır:

- En az bir öncülün olumsuz olması
- Büyük öncülün tümel olması.

Bu şartlar sağlandığı takdirde on altı moddan on iki tanesi geçerli sonuç vermez. Böylece II. şeklin dört farklı modu olur.³⁵ Aşağıdaki tablolarda bu modları örnekleri ile beraber inceledik. Hulf, aks ve iftiraz yöntemleri kullanarak I. şekle ırcalarımı yaptık.

II. Şekil I. Mod

II. şeklin I. modunda küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz, sonuç ise tümel olumsuz olur.

Tablo 13. II. Şekil I. Mod							
CESARE		مُسَسَّ					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, B'dir.	Her insan düşünendir.
Büyük öncül	كبرى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir C, B değildir.	Hiçbir at düşünen değildir.
Sonuç	نتيجة	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir A, C değildir.	Hiçbir insan at değildir.

³⁴ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 13; Fârâbî, *Küçük Kıyas Kitabı*, s. 61, 102; İbn Sînâ, *eş-Şifa-Kıyas*, s. 111; Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 79; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id* s. 390; Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, s. 287; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mîzânu'l-İntizâm*, s. 215.

³⁵ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 14; İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 58; el-Kâtîbî, *Şemsiyye Risalesi*, s. 150-153; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id* s. 395-399; Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, s. 294; Şevki Ahmed bin Abdullah el-Mukallib, *Ali Fenârî Şerhi*, s. 151; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mîzânu'l-İntizâm*, s. 222-224; Halil İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, s. 42-46.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

II. şeklin I. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Hulf hem sadece sonucun çelişğini kullanarak (Tablo 14) hem de sonucun çelişğinin aksini kullanarak (Tablo 15) uygulayabiliriz.

Tablo 14. II. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her insan düşünendir.	Küçük öncül	A	م	صغرى	II. Şekil I. Mod
2.	Hiçbir at düşünen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Hiçbir insan at değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Bazı insanlar attır.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir at düşünen değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı insanlar düşünen değildir.	(1, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 14'teki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini (4), oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. İrca ile oluşturduğumuz yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık. İrcada hulf yönteminin kullanıldığı kıyasa, hulfî kıyas denir.

Tablo 15. II. Şekil I. Moduunn Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her insan düşünendir.	Küçük öncül	A	م	صغرى	II. Şekil I. Mod
2.	Hiçbir at düşünen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Hiçbir insan at değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Bazı atlar insandır.	(3, Hulf ve aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil III. Mod
5.	Her insan düşünendir.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı atlar düşünendir.	(2, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 15'teki irca örneğinde, kıyasın sonucunun (3) çelişğinin aksini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü de (1), yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın büyük öncülü ile çelişktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin III. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

II. şeklin I. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 16'da aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 16. II. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Her insan düşünendir.	Küçük öncül	A	م	صغرى	II. Şekil I. Mod
2.	Hiçbir at düşünen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Hiçbir insan at değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Her insan düşünendir.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir düşünen at değildir.	(2, Aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir insan at değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 16'daki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül olarak (4) yinelendi. İlk kıyasın büyük öncülünü (2) aks yöntemi uygulayarak büyük öncül (4) yaptık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

II. şeklin I moduna iftiraz yöntemi uygulanamaz. Çünkü iftirazın kurallarından biri, öncüllerden birinin veya sonucun tikel olmasıdır. Bu modun öncülleri veya sonucu ise tikel değildir.

II. Şekil II. Mod

II. şeklin II. modunda küçük öncül tümel olumsuz, büyük öncül tümel olumlu, sonuç tümel olumsuz olur.

Tablo 17. II. Şekil II. Mod							
CAMESTRES		سَمَسْ					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir A, B değildir.	Hiçbir insan kişneyen değildir.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her C, B'dir.	Her at kişneyendir.
Sonuç	نتيجة	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir A, C değildir.	Hiçbir insan at değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

II. şeklin II. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Hulf hem sadece sonucun çelişğini kullanarak (Tablo 18) hem de sonucun çelişğinin aksini kullanarak (Tablo 19) uygulayabiliriz.

Tablo 18. II. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	Küçük öncül	E	س	صغرى	II. Şekil II. Mod
2.	Her at kişneyendir.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Hiçbir insan at değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Bazı insanlar attır.	(3, Hulf)	Küçük öncül	صغرى	I. Şekil III. Mod	
5.	Her at kişneyendir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
6.	Bazı insanlar kişneyendir.	(1, Çelişki)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 18'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), oluşturulan yeni kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. Yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulf kıyası adı verilir. Böylece I. şeklin III. modu formuna ulaştık.

Tablo 19. II. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	Küçük öncül	E	س	صغرى	II. Şekil II. Mod
2.	Her at kişneyendir.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Hiçbir insan at değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Bazı insanlar attır.	(3, Hulf ve aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı atlar kişneyen değildir.	(2, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 19'daki irca örneğinde, kıyasın sonucunun (3) çelişğinin aksini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü de (1), yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın büyük öncülü (2) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

II. şeklin II. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 20'de aks yöntemi ile ircaı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 20. II. Şekil II. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	Küçük öncül	E	س	صغرى	II. Şekil II. Mod
2.	Her at kişneyendir.	Büyük öncül	A	م	كبرى	
3.	Hiçbir insan at değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Her at kişneyendir.	(2, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir kişneyen insan değildir.	(1, Aks)	Büyük öncül		كبرى	
6.	Hiçbir at insan değildir.	(3, Aks)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 20'deki örnekte, kıyasın büyük öncülü (2) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül olarak (4) yinelendi. Kıyasın küçük öncülüne (1) aks yöntemini uygulayarak büyük öncül (5) olarak kullandık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucunun (3) aksi düzenindedir. Böylece I. şeklin II. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir. Hakkî kıyas, irca'yı uygularken hulf yöntemini kullanmadığımız kıyaslara denir. Nitekim Tablo 20'deki ircada hiçbir adımda çelişik bulunmamaktadır.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

II. şeklin II. moduna iftiraz yöntemi uygulanamaz. Çünkü bu modun öncülleri veya sonucu tikel değildir.

II. Şekil III. Mod

II. şeklin III. modunda küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz, sonuç tikel olumsuz olur.

Tablo 21. II. Şekil III. Mod							
FESTINO		جسز					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı A'lar, B'dir.	Bazı canlılar attır.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir C, B değildir.	Hiçbir insan at değildir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı A'lar, C değildir.	Bazı canlılar insan değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

II. şeklin III. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber büyük öncülü yineleyerek (Tablo 22) ile veya sonucun çelişği ile beraber küçük öncülün aksini kullanarak (Tablo 23) uygulayabiliriz.

Tablo 22. II. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Bazı canlılar attır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	II. Şekil III. Mod
2.	Hiçbir insan at değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı canlılar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her canlı insandır.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir insan at değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir canlı at değildir.	(1, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 22'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulf kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

Tablo 23. II. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Bazı canlılar attr.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	II. Şekil III. Mod
2.	Hiçbir insan at değildir.	Büyük öncül	E	س	كبرى	
3.	Bazı canlılar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı atlar canlıdır.	(1, Aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil III. Mod
5.	Her canlı insandır.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبرى	
6.	Bazı atlar insandır.	(2, Aks ve Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 23'teki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülünün (1) aksi, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncüdür (4). Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncülün (1) aksi ile çelişiktir. Böylece I. şeklin III. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

II. şeklin III. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 24'te aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 24. II. Şekil III. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Bazı canlılar attır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	II. Şekil III. Mod
2.	Hiçbir insan at değildir.	Büyük öncül	E	س	كبرى	
3.	Bazı canlılar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı canlılar attır.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir at insan değildir.	(2, Aks)	Büyük öncül		كبرى	
6.	Bazı canlılar insan değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 24'teki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül olarak (3) yinelendi. Kıyasın büyük öncülüne (2) aks yöntemini uygulayarak büyük öncül (5) olarak kullandık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece I. şeklin IV. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

II. şeklin III. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 25'te iftiraz yöntemi ile ircaı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 25. II. Şekil III. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Bazı canlılar attır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	II. Şekil III. Mod
2.	Hiçbir insan at değildir.	Büyük öncül	E	س	كبرى	
3.	Bazı canlılar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Mert canlıdır.	(1, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert attır.	(1, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert attır.	(5, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas II. şekil I. mod	
7.	Hiçbir insan at değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül	كبرى		
8.	Mert insan değildir.		Sonuç	نتيجة		
9.	Bazı canlılar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(4, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil IV. mod	
10.	Hiçbir Mert olarak isimlendirilen insan değildir.	(8, Yineleme)	Büyük öncül	كبرى		
11.	Bazı canlılar insan değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 25'teki örnekte iftirazı, tikel olan küçük öncüle (1) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere ikinci şahsî önerme (5), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki büyük öncül (2) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumsuz şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla "Mert insan değildir" önermesi ile "Hiçbir Mert olarak isimlendirilen insan değildir" önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak kullandık. Birinci şahsî önermenin (4) aksini ise küçük öncül

(9) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin IV. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

II. Şekil IV. Mod

II. şeklin IV. modunda küçük öncül tikel olumsuz, büyük öncül tümel olumlu, sonuç tikel olumsuz olur.

Tablo 26. II. Şekil IV. Mod							
BAROCO		رَمَزُ					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı A'lar, B değildir.	Bazı canlılar kişneyen değildir.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her C, B'dir.	Her at kişneyendir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı A'lar, C değildir.	Bazı canlılar at değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

II. şeklin IV. modu formundaki bir kıyas hulf yöntemi ile irca edilebilir.

Tablo 27. II. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası						
1.	Bazı canlılar kişneyen değildir.	Küçük öncül	O	ز	صغرى	II. Şekil IV. Mod
2.	Her at kişneyendir	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı canlılar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her canlı attır.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her at kişneyendir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Her canlı kişneyendir.	(1, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 27'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulf kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin I. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

II. şeklin IV. modunda aks yöntemi ile irca yapılamaz. Çünkü küçük öncülü olan tikel olumsuzun aksi yapılamaz. Aksi yapıldığı varsayılsa dahi I. şeklin küçük veya büyük öncülüne ulaştırmaz. Bu modun büyük öncülü olan tümel olumlunun aksi de tikel olumlu olur. Bu da I. şeklin büyük öncülüne ulaştırmaz.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

II. şeklin IV. modu iftiraz yöntemi ile hem I. şeklin IV. moduna (Tablo 28) hem de II. şeklin III. moduna (Tablo 29) irca edilebilir. Her iki ircada da iftiraz küçük öncüle uygulanır. Çünkü tümel olumlu olan büyük öncüle, kural gereği iftiraz uygulanamaz.

Tablo 28. II. Şekil IV. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Bazı canlılar kişneyen değildir.	Küçük öncül	O	ز	صغرى	II. Şekil IV. Mod
2.	Her at kişneyendir	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı canlılar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Mert canlıdır.	(1, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert kişneyen değildir.	(1, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert kişneyen değildir.	(5, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil II. mod
7.	Her at kişneyendir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
8.	Mert at değildir.		Sonuç		نتيجة	
9.	Bazı canlılar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(4, Aks)	Küçük öncül		صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil IV. mod
10.	Hiçbir Mert olarak isimlendirilen at değildir.	(8, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
11.	Bazı canlılar at değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 28'deki örnekte iftirazı, tikel olan küçük öncüle (1) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere ikinci şahsî önerme (5), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki büyük öncül (2) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumsuz şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert at değildir” önermesi ile “Hiçbir Mert olarak isimlendirilen at değildir” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak kullandık. Birinci şahsî önermeyi de (4) aksini yaparak küçük öncül (9) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin IV. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

Tablo 29. II. Şekil IV. Modunun İftiraz Yöntemi ile II. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Bazı canlılar kişneyen değildir.	Küçük öncül	O	ز	صغرى	II. Şekil IV. Mod
2.	Her at kişneyendir	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı canlılar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Mert canlıdır.	(1, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert kişneyen değildir.	(1, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Her at kişneyendir.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil II. mod	
7.	Hiçbir kişneyen Mert değildir.	(5, Aks)	Büyük öncül	كبى		
8.	Hiçbir at Mert değildir.		Sonuç	نتيجة		
9.	Bazı canlılar Mert'dir.	(4, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas II. şekil III. mod	
10.	Hiçbir at Mert değildir.	(8, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
11.	Bazı canlılar at değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 29'daki örnekte iftirazı, tikel olan küçük öncüle (1) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere ilk kıyasın büyük öncülü (2), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İkinci şahsî önermenin (5) aksini de, büyük öncül olarak (7) kullandık. Böylece kıyasın sonucu (8) tümel olumsuz önerme oldu. Birinci şahsî önermeyi (4) aksini yaparak küçük öncül (9) olarak kullandık. I. mefruz kıyasın sonuç önermesi de (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak yinelendi. Böylece II. mefruz kıyas, II. şeklin III. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

2.2.7.3. III. Şekil, Modları ve İrcaları

Tanımı: Orta terimin her iki öncülde de konu konumunda olduğu şekildir. Küçük terim, küçük öncülde yüklem ve sonuçta konu olarak; büyük terim, büyük öncülde ve sonuçta yüklem olarak yer alır. Terimlerin konumuna göre III. şekil için on altı farklı mod vardır.³⁶

Geçerlilik şartları: Bu şekil, geçerli sonuç vermesi için şu iki şartı sağlamalıdır:

- Küçük öncülün olumlu olması
- Öncüllerden birinin veya sonucun tikel olması

Bu şartları sağlamaması dolayısıyla on altı moddan on tanesi geçerli sonuç vermez. Bu şartlar sağlandığı takdirde III. şeklin altı farklı modu olur.³⁷ Aşağıdaki tablolarda bu modları örnekleri ile beraber inceledik. Hulf, aks ve iftiraz yöntemleri kullanarak I. şekle ircalarını yaptık.

III. Şekil I. Mod

III. şeklin I. modunda küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz, sonuç ise tikel olumlu olur.

³⁶ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 18; Fârâbî, *Küçük Kıyas Kitabı*, s. 63, 104; İbn Sînâ, *eş-Şifâ-Kıyas*, s. 107; Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 279; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s. 400; Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, s. 299; Şevki Ahmed bin Abdullah el-Mukallîb, *Ali Fenâri Şerhi*, s. 151; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mizânu'l-İntizâm*, s. 215.

³⁷ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 20; Fârâbî, *Küçük Kıyas Kitabı*, s. 63, 103; İbn Sînâ, *eş-Şifâ-Kıyas*, s. 116-117; İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 61; İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbîhât*, s. 64; el-Kâtîbî, *Şemsiyye Risalesi*, s. 154-156; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id* s. 400-403; Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, s. 299-302; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mizânu'l-İntizâm*, s. 237-238; Halil İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme (İstidlal)* s. 46-52; Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 133-134.

Tablo 30. III. Şekil I. Mod							
DARAPTI		مَمَجُ					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her B, A'dır.	Her düşünen insandır.
Büyük öncül	كبرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her B, C'dir.	Her düşünen canlıdır.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı A'lar, C'dir.	Bazı insanlar canlıdır.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

III. şeklin I. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü yineleyerek (Tablo 31) ile veya sonucun çelişğinin aksi ile beraber büyük öncülü kullanarak (Tablo 32) uygulayabiliriz.

Tablo 31. III. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil I. Mod
2.	Her düşünen canlıdır.	Büyük öncül	A	م	كبرى	
3.	Bazı insanlar canlıdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Her düşünen insandır.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir insan canlı değildir.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبرى	
6.	Hiçbir düşünen canlı değildir.	(2, Karşıt)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 31'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişimini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncül (2) ile karşıttır. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

Tablo 32. III. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil I. Mod
2.	Her düşünen canlıdır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı insanlar canlıdır.	Sonuç	I	ج	نتیجة	
4.	Her düşünen canlıdır.	(2, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir canlı insan değildir.	(3, Hulf ve Aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir düşünen insan değildir.	(1, Karşıt)	Sonuç		نتیجة	

Tablo 32'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişiminin aksini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (2) ile karşıttır. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

III. şeklin I. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 33'te aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 33. III. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil I. Mod
2.	Her düşünen canlıdır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı insanlar canlıdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Bazı insanlar düşünenidir.	(1, Aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil III. Mod
5.	Her düşünen canlıdır.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı insanlar canlıdır.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 33'teki örnekte, kıyasın küçük öncülünü (1) aksini yaparak küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2) ise oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece I. şeklin III. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrcâ

III. şeklin I. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modun her iki öncülü de tûmeldir. Bu sebeple iki öncülüne de iftiraz uygulayabiliriz. Tablo 34'te küçük öncüle; Tablo 35'te büyük öncüle uyguladığımız iftiraz yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 34. III. Şekil I. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil I. Mod
2.	Her düşünen canlıdır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı insanlar canlıdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Mert düşünenidir.	(1, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert insandır.	(1, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşünenidir.	(4, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil I. mod	
7.	Her düşünen canlıdır.	(2, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
8.	Mert canlıdır.		Sonuç	نتيجة		
9.	Bazı insanlar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(5, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil III. mod	
10.	Her Mert olarak isimlendirilen canlıdır.	(8, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
11.	Bazı insanlar canlıdır.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 34'teki örnekte iftirazı, tikel öncül olmadığı için küçük öncüle (1) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsî önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki büyük öncül (2) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumlu şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert düşünenidir” önermesi ile “Her Mert olarak isimlendirilen düşünenidir” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak kullandık. Birinci şahsî önermeyi (5) de aksini yaparak küçük öncül (9) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin III. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

Tablo 35. III. Şekil I. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil I. Mod
2.	Her düşünen canlıdır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı insanlar canlıdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Mert düşünenidir.	(2, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert canlıdır.	(2, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşünenidir.	(4, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil I. mod	
7.	Her düşünen insandır.	(1, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
8.	Mert insandır.		Sonuç	نتيجة		
9.	Bazı insanlar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(8, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil III. mod	
10.	Her Mert olarak isimlendirilen düşünenidir.	(4, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
11.	Bazı insanlar düşünenidir.		Sonuç	نتيجة		

Tablo 35'teki örnekte iftirazı, tikel öncül olmadığı için büyük öncüle (2) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsî önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki küçük öncül (1) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumlu şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla "Mert düşünenidir" önermesi ile "Her Mert olarak isimlendirilen düşünenidir" önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesinin (8) aksini yaparak II. mefruz kıyasta küçük öncül (9) olarak kullandık. Birinci şahsî önermeyi (4) de büyük öncül (10) olarak kullandık. II. mefruz kıyas, I. şeklin III. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

III. Şekil II. Mod

III. şeklin II. modunda küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz, sonuç ise tikel olumsuz olur.

Tablo 36. III. Şekil II. Mod							
FELAPTON		مُسَرَّ					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her B, A'dır.	Her düşünen canlıdır.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir B, C değildir.	Hiçbir düşünen at değildir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı A'lar, C değildir.	Bazı canlılar at değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

III. şeklin II. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü yineleyerek (Tablo 37) veya sonucun çelişği ile beraber büyük öncülün aksini kullanarak (Tablo 38) uygulayabiliriz.

Tablo 37. III. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil II. Mod
2.	Hiçbir düşünen at değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı canlılar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her düşünen canlıdır.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her canlı attr.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Her düşünen attr.	(2, Karşıt)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 37'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişigini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncül (1) ile karşıttır. Buna hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin I. modu formuna ulaştık.

Tablo 38. III. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moda İrcası						
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil II. Mod
2.	Hiçbir düşünen at değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı canlılar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her canlı attr.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir at düşünen değildir.	(2, Aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir canlı düşünen değildir.	(1, Aks ve karşıt)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 38'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişimini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülünün (2), aksini yeni oluşturulan kıyasta büyük öncül olarak (5) kullandık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncülün (1) aksi ile karşıttır. Bu uygulamaya hulfi kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

III. şeklin II. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 39'da aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 39. III. Şekil II. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil II. Mod
2.	Hiçbir düşünen at değildir.	Büyük öncül	E	س	كبرى	
3.	Bazı canlılar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı canlılar düşünendir.	(1, Aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir düşünen at değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبرى	
6.	Bazı canlılar at değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 39'daki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önermeye oluşturulan yeni kıyasta aks uygulayarak küçük öncül olarak (3) kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece I. şeklin IV. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

III. şeklin II. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modun iki öncülü tümel olduğu için iftiraz, küçük öncüle de (Tablo 40) büyük öncüle de (Tablo 41) uygulayabiliriz.

Tablo 40. III. Şekil II. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil II. Mod
2.	Hiçbir düşünen at değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı canlılar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Mert düşünenidir.	(1, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert canlıdır.	(1, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşünenidir.	(4, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil II. mod
7.	Hiçbir düşünen at değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
8.	Mert at değildir.		Sonuç		نتيجة	
9.	Bazı canlılar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(5, Aks)	Küçük öncül		صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil IV. mod
10.	Hiçbir Mert olarak isimlendirilen at değildir.	(8, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
11.	Bazı canlılar at değildir.		Sonuç		نتيجة	

Tablo 40'taki örnekte iftirazı, kıyasın iki öncülü de tümel olduğu için küçük öncüle (1) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsî önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki büyük öncül (2) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumsuz şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla

“Mert at değildir” önermesi ile “Hiçbir Mert olarak isimlendirilen at değildir” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak kullandık. İkinci şahsî önermeyi de aksini yaparak küçük öncül (9) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin IV. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

Tablo 41. III. Şekil II. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil II. Mod
2.	Hiçbir düşünen at değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı canlılar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Mert düşünendir.	(2, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert at değildir.	(2, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşünendir.	(4, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil I. mod	
7.	Her düşünen canlıdır.	(1, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
8.	Mert canlıdır.		Sonuç	نتيجة		
9.	Bazı canlılar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(8, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil IV. mod	
10.	Hiçbir Mert olarak isimlendirilen at değildir.	(5, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
11.	Bazı canlılar at değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 41’deki örnekte iftirazı, kıyasın iki öncülü de tümel olduğu için büyük öncüle (2) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsî önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki küçük öncül (1) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumlu

şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert canlıdır” önermesi ile “Her Mert olarak isimlendirilen canlıdır” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesinin (8) aksini, II. mefruz kıyasta küçük öncül (9) olarak kullandık. İkinci şahsî önermeyi (5) de niceleyici ekleyerek büyük öncül (10) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin IV. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

III. Şekil III. Mod

III. şeklin III. modunda küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumlu, sonuç tikel olumlu olur.

Tablo 42. III. Şekil III. Mod							
DATISI		جَمْع					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı A'lar, B'dir.	Bazı düşünenler beyazdır.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, C'dir.	Her düşünen insandır.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı B'ler, C'dir.	Bazı beyazlar insandır.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

III. şeklin III. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini hem sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü yineleyerek (Tablo 43) hem de sonucun çelişğinin aksi ile beraber büyük öncülü yineleyerek (Tablo 44) uygulayabiliriz.

Tablo 43. III. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Bazı düşünenler beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	III. Şekil III. Mod
2.	Her düşünen insandır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı beyazlar insandır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Bazı düşünenler beyazdır	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir beyaz insan değildir.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı düşünenler insan değildir.	(2, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 43'teki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncül (2) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık.

Tablo 44. III. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Bazı düşünenler beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	III. Şekil III. Mod
2.	Her düşünen insandır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı beyazlar insandır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Her düşünen insandır.	(2, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir insan beyaz değildir.	(3, Hulf ve aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir düşünen beyaz değildir.	(1, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 44'teki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğinin aksini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

III. şeklin III. modu aks yöntemi ile I. şekle irca edilebilir. Tablo 45'te aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 45. III. Şekil III. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Bazı düşünenler beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	III. Şekil III. Mod
2.	Her düşünen insandır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı beyazlar insandır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Bazı beyazlar düşünendir.	(1, Aks)	Küçük öncül	صغرى	I. Şekil III. Mod	
5.	Her düşünen insandır.	(2, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
6.	Bazı beyazlar insandır.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 45'teki örnekte, kıyasın küçük öncülüne (1) aks yöntemini uygulayarak küçük öncül olarak (3) kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece I. şeklin III. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

III. şeklin III. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 46’da iftiraz yöntemi ile irca’yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 46. III. Şekil III. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Bazı düşünenler beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	III. Şekil III. Mod
2.	Her düşünen insandır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı beyazlar insandır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Mert düşünenidir.	(1, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert beyazdır.	(1, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşünenidir.	(4, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil I. mod
7.	Her düşünen insandır.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
8.	Mert insandır.		Sonuç		نتيجة	
9.	Bazı beyazlar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(5, Aks)	Küçük öncül		صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil IV. mod
10.	Her Mert olarak isimlendirilen insandır.	(8, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
11.	Bazı beyazlar insandır.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 46’daki örnekte iftirazı, tikel olan küçük öncüle (1) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsî önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki büyük öncül (2) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumlu şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert insandır” önermesi ile “Her Mert olarak isimlendirilen insandır” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek

dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak kullandık. İkinci şahsî önermeyi (5) de aksini yaparak küçük öncül (9) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin IV. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

III. Şekil IV. Mod

III. şeklin IV. modunda küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz, sonuç tikel olumsuz olur.

Tablo 47. III. Şekil IV. Mod							
FERISON		جَسْرُ					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı A'lar, B'dir.	Bazı atlar beyazdır.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir A, C değildir.	Hiçbir at insan değildir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı B'ler, C değildir.	Bazı beyazlar insan değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

III. şeklin IV. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü yineleyerek (Tablo 48) ile veya sonucun çelişği ile beraber büyük öncülün aksini kullanarak (Tablo 49) uygulayabiliriz.

Tablo 48. III. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Bazı atlar beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	III. Şekil IV. Mod
2.	Hiçbir at insan değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı beyazlar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı atlar beyazdır.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil III. Mod
5.	Her beyaz insandır.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı atlar insandır.	(2, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 48'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncül (2) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfı kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin III. modu formuna ulaştık.

Tablo 49. III. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Bazı atlar beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	III. Şekil IV. Mod
2.	Hiçbir at insan değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı beyazlar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her beyaz insandır.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir insan at değildir.	(2, Aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir beyaz at değildir.	(1, Aks ile Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 49'daki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülünü (2), aksini yaparak yeni oluşturulan kıyasta büyük öncül olarak (5) kullandık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncülün (2) aksi ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfi kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

III. şeklin IV. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 50'de aks yöntemi ile ircaı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 50. III. Şekil IV. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Bazı atlar beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	III. Şekil IV. Mod
2.	Hiçbir at insan değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı beyazlar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتیجة	
4.	Bazı beyazlar attır.	(1, Aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir at insan değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı beyazlar insan değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتیجة	

Tablo 50'deki örnekte, kıyasın küçük öncülüne (1) aks yöntemi uygulayarak küçük öncül olarak (4) kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece I. şeklin IV. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

III. şeklin IV. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 51’de iftiraz yöntemi ile irca’yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 51. III. Şekil IV. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Bazı atlar beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	III. Şekil IV. Mod
2.	Hiçbir at insan değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı beyazlar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Mert attır.	(1, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert beyazdır.	(1, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert attır.	(4, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil II. mod	
7.	Hiçbir at insan değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
8.	Mert insan değildir.		Sonuç	نتيجة		
9.	Bazı beyazlar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(5, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil IV. mod	
10.	Hiçbir Mert olarak isimlendirilene insan değildir.	(8, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
11.	Bazı beyazlar insan değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 51’deki örnekte iftirazı, tikel olan küçük öncüle (1) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsî önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki büyük öncül (2) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumlu şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin

niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert insan değildir” önermesi ile “Hiçbir Mert olarak isimlendirilen insan değildir” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak kullandık. Birinci şahsî önermeyi (4) de aksini yaparak küçük öncül (9) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin IV. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

III. Şekil V. Mod

III. şeklin V. modunda küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tikel olumlu, sonuç tikel olumlu olur.

Tablo 52. III. Şekil V. Mod							
DISAMIS		مُجَج					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, B'dir.	Her düşünen insandır.
Büyük öncül	كبى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı A'lar, C'dir.	Bazı düşünenler beyazdır.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı B'ler, C'dir.	Bazı insanlar beyazdır.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

III. şeklin V. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü yineleyerek (Tablo 53) ile veya sonucun çelişğinin aksi ile beraber büyük öncülü kullanarak (Tablo 54) uygulayabiliriz.

Tablo 53. III. Şekil V. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil V. Mod
2.	Bazı düşünenler beyazdır.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı insanlar beyazdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Her düşünen insandır.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir insan beyaz değildir.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir düşünen beyaz değildir.	(2, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 53'teki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncül (2) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

Tablo 54. III. Şekil V. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moda İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil V. Mod
2.	Bazı düşünenler beyazdır.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı insanlar beyazdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Bazı düşünenler beyazdır.	(2, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir beyaz insan değildir.	(3, Hulf ve aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı düşünen insan değildir.	(1, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 54'teki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğinin aksini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

III. şeklin V. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 55'te aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 55. III. Şekil V. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil V. Mod
2.	Bazı düşünenler beyazdır.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı insanlar beyazdır.	Sonuç	I	ج	نتیجة	
4.	Bazı beyazlar düşündür.	(2, Aks)	Küçük öncül	صغرى	I. Şekil III. Mod	
5.	Her düşünen insandır.	(1, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
6.	Bazı beyazlar insandır.	(3, Aks)	Sonuç	نتیجة		

Tablo 55'teki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yinelendi. Kıyasın büyük öncülüne (2) aks yöntemini uygulayarak küçük öncül (4) olarak kullandık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucunun (3) aksi düzenindedir. Böylece I. şeklin III. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

III. şeklin V. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 56’da iftiraz yöntemi ile irca’yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 56. III. Şekil V. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil V. Mod
2.	Bazı düşünenler beyazdır.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı insanlar beyazdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Mert düşünenidir.	(2, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert beyazdır.	(2, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşünenidir.	(4, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil I. mod
7.	Her düşünen insandır.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
8.	Mert insandır.		Sonuç		نتيجة	
9.	Bazı insanlar Mert olarak isimlendirilendir.	(8, Aks)	Küçük öncül		صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil III. mod
10.	Her Mert olarak isimlendirilen beyazdır.	(5, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
11.	Bazı insanlar beyazdır.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 56’daki örnekte iftirazı, tikel olan büyük öncüle (2) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsî önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki küçük öncül (1) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumlu şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert insandır” önermesi ile “Her Mert olarak isimlendirilen insandır” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek

dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesinin (8) aksini, II. mefruz kıyasta küçük öncül (9) olarak kullandık. Birinci şahsî önerme (5) de büyük öncül (10) olarak yinelendi. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin III. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

III. Şekil VI. Mod

III. şeklin VI. modunda küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tikel olumsuz, sonuç tikel olumsuz olur.

Tablo 57. III. Şekil VI. Mod							
BOCARDÓ		مَزَز					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, B'dir.	Her düşünen insandır.
Büyük öncül	كبى	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı A'lar, C değildir.	Bazı düşünenler beyaz değildir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı B'ler, C değildir.	Bazı insanlar beyaz değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

III. şeklin VI. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü yineleyerek (Tablo 58) uygulayabiliriz.

Tablo 58. III. Şekil VI. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil VI. Mod
2.	Bazı düşünenler beyaz değildir.	Büyük öncül	O	ز	كبى	
3.	Bazı insanlar beyaz değildir.	Sonuç	O	ز	نتیجة	
4.	Her düşünen insandır.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her insan beyazdır.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Her düşünen beyazdır.	(2, Çelişki)	Sonuç		نتیجة	

Tablo 58'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncül (2) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulf kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin I. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

III. şeklin VI. modunda irca için aks yöntemi kullanılamaz. Çünkü büyük öncülü olan tikel olumsuz önermenin aksi yapılamaz. Yapıldığı varsayılsa dahi I. şeklin öncüllerine ulaştırmaz. Küçük öncül de tümel olumlu olduğu için aksi tikel olumlu önerme olur. Oysa kıyas kuralları gereği iki tikel öncül ile kıyas kurulamaz. Kıyasın öncüllerinin yerlerini değiştirmek de I. şekil modlarına ulaştıramayacağı için bu moda aks yöntemi uygulayarak irca yapamamaktayız.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

III. şeklin VI. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 59'da iftiraz yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 59. III. Şekil VI. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen insandır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil VI. Mod
2.	Bazı düşünenler beyaz değildir.	Büyük öncül	O	ز	كبى	
3.	Bazı insanlar beyaz değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Mert düşünenidir.	(2, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert beyazdır değildir.	(2, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşünenidir.	(4, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil I. mod
7.	Her düşünen insandır.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
8.	Mert insandır.		Sonuç		نتيجة	
9.	Bazı insanlar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(8, Aks)	Küçük öncül		صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil IV. mod
10.	Hiçbir Mert olarak isimlendirilen beyaz değildir.	(5, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
11.	Bazı insanlar beyaz değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 59'daki örnekte iftirazı, tikel olan büyük öncüle (2) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsî önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki küçük öncül (1) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumlu şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla "Mert insandır" önermesi ile "Her Mert olarak isimlendirilen insandır" önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesinin (8) aksini, II. mefruz kıyasta küçük öncül (9) olarak kullandık. İkinci şahsî önermeyi (5) de niceleyici ekleyerek büyük öncül (10) olarak yineledik. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin IV. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

2.2.7.4. IV. Şekil, Modları ve İrcaları

Tanımı: Orta terimin küçük öncülde konu; büyük öncülde yüklem konumunda olduğu şekildir. Form bakımından I. şeklin tersidir. Küçük terim, küçük öncülde yüklem ve sonuçta konu olarak; büyük terim, büyük öncülde konu ve sonuçta yüklem olarak yer alır. IV. şekilde terimlerinin konumlarına göre on altı mod oluşur.³⁸

Geçerlilik şartları: Bu şekil, geçerli sonuç vermesi için şu üç şartı sağlamalıdır:

- Büyük öncül olumlu olursa küçük öncülün tümel olması
- Küçük öncül olumlu olursa sonucun tikel olması
- Sonuç olumsuz olursa büyük öncülün tümel olması.

Bu şartları sağlamadıkları için on altı moddan sekiz tanesi geçerli sonuç vermez. Bu şartlar sağlandığı takdirde müteahhir mantıkçılarına göre IV. şeklin sekiz farklı modu olur.³⁹ Müttekaddim mantıkçılarına göre ise yalnızca ilk beş mod geçerlidir. Kalan üç modda nitelik konusunda ihtilaf olduğu için kıyasın geçerliliği zayıftır. Bu sebeple bu üç moda itibar edilmez.

Buradaki müttekaddîm ve müteahhîr dönem tasnifinin belirleyici ismi İbn Sînâ'dır. İbn Sînâ öncesindeki isimler “öncekiler” manasında müttekaddîm olarak; İbn Sînâ sonrasındaki isimler ise “sonrakiler” manasında müteahhîr olarak isimlendirilir.⁴⁰ Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin metinlerinde atıf yaptığı isimler dikkate alındığında, Fârâbî ve İbn Sînâ müttekaddîm dönemi temsil ederken; Fahreddîn er-Râzî (ö. 1210), Esîruddîn Ebherî (ö. 1265), Ali b. Ömer Kâtibî (ö. 1277), Kutbuddîn er-Râzî (ö. 1365), Teftazânî (ö. 1390), Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 1413), Molla Fenârî (ö. 1431), İsmâuddîn İsferyânî (ö. 1538), Siyalkûtî (ö. 1657), İsmail Hakkı Bursavî (ö. 1725) ve İsmail Gelenbevî (ö. 1791) müteahhir dönemde yer almaktadır.

³⁸ Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 278; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mîzânu'l-İntizâm*, s. 215.

³⁹ el-Kâtibî, *Şemsiyye Risalesi*, s. 156-161; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id* s. 404-412; Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, s. 302; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mîzânu'l-İntizâm*, s. 253; Halil İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme (İstidlal)* s. 52-58; Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 134-135.

⁴⁰ Mehmet Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı Kâtibî ve Kutbüddin Râzî Örneği* (İstanbul: Klasik, 2020), s. 9.

Müteahhir dönem mantıkçıları son üç maddedeki tikel olumsuz önermelerin “özel şartlı” (*meşrûta-i hâssa*) veya “özel örfî” (*örfiyye-i hâssa*) olması şartıyla geçerli kabul ederler.⁴¹

Örfî önermeler süreklilik veya süreksizlik ifade eden modal önermelerdir. Bu süreklilik, konunun haricî elemanlarına değil bu elemanlara bitişen niteliğine ilişkindir.⁴² Sözelimi önermenin konusu “kör” ise dış dünyadaki kör olan fertler değil; “kör” niteliğinin bu elemanlardaki etkisi hakkında bir yükleme yapılır. Bu modalite türünün “genel örfî önerme” (*örfiyye-i âmm*) ve “özel örfî önerme” (*örfiyye-i hâssa*) olmak üzere iki kısmı vardır. Genel örfî önermede hüküm, “vasfın konudan ayrılıp ayrılmadığına bakılmaksızın, her ikisini de içerecek şekilde vaz edilir”.⁴³ “Her insan bünyesi hayat boyunca devamlı olarak kan dolaşımını sağlar” önermesinde kan dolaşımının sağlanması için insanın canlılık niteliğini sürekli olarak taşıması gerekir.⁴⁴ Özel örfî önermede ise nitelik, konudan ayrılabilir; süreksizlik söz konusudur.⁴⁵ “Her insan, sürekli olarak değil, insanlık niteliğini taşıdığı sürece devamlı olarak büyür” önermesinde insanın bilfiil olarak büyümesi süreklilik arz etmemektedir.⁴⁶ Özel şartlı önermeler ise konunun niteliğinin hem sürekliliğini hem de süreksizliğini bildiren bileşik modal önermedir.⁴⁷ Özel örfî önermeler de özel şartlı önermeler de bileşik modal önermelerdendir. Bunların birbirlerinden farkı, terkîp edildikleri basit modal önermelerdir. Özel şartlı önermeler, genel şartlı önerme ile genel mutlak önermenin birleşimi ile olur. Özel örfî önermeler ise genel örfî önerme ve genel mutlak önermeden oluşur.⁴⁸ Tablo 60’ta bu önermelerin tasnifi yer almaktadır.

⁴¹ el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 160-161.

⁴² Harun Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî’de Önermeler Mantığı*, s. 119-120.

⁴³ a.g.e., s.136.

⁴⁴ Ali Çetin v.dğr., *Mantık El Kitabı*, s. 130.

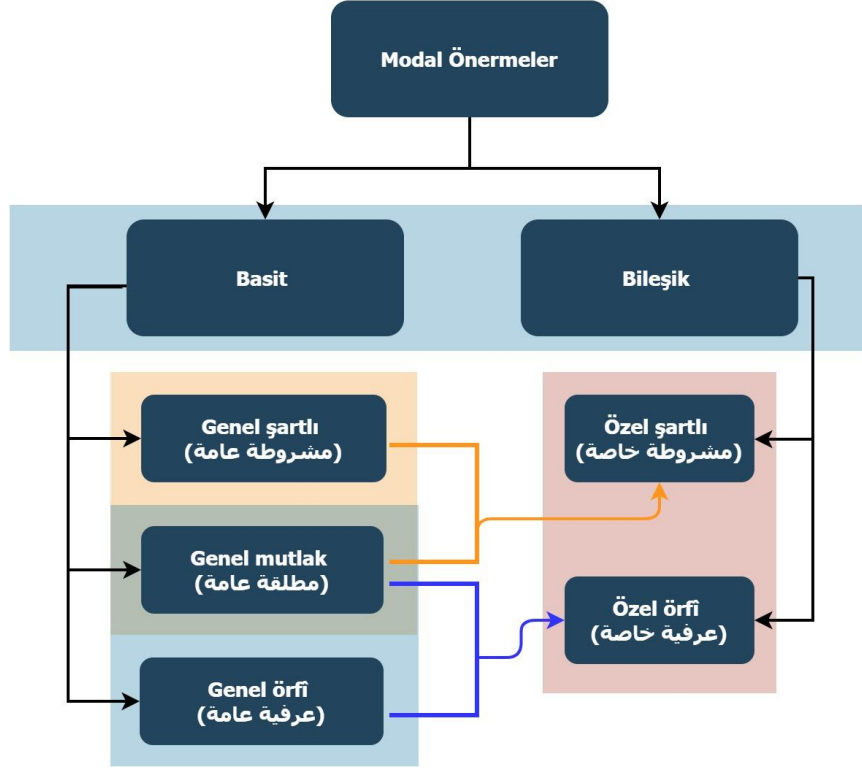
⁴⁵ Harun Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî’de Önermeler Mantığı*, s. 136.

⁴⁶ Ali Çetin v.dğr., *Mantık El Kitabı*, s. 131.

⁴⁷ el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 328-330; Harun Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî’de Önermeler Mantığı*, s. 133.

⁴⁸ Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, (Beirut: Dâru’t-Teârif li’l-Matbûâ’t, 1985), s. 149-155.

Tablo 60. Modal Önergeler

Aşağıdaki tablolarda IV. şeklin modlarını örnekleri ile beraber inceledik. Hulf, aks ve iftiraz yöntemleri kullanarak I. şekle ırcalarını yaptık.

IV. Şekil I. Mod

IV. şeklin I. modunda küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tümel olumlu, sonuç tikel olumlu olur.

Tablo 61. IV. Şekil I. Mod							
BRAMANTIP		مُم					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, B'dir.	Her düşünen canlıdır.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her C, A'dır.	Her insan düşünendir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı B'ler, C'dir.	Bazı canlılar insandır.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

IV. şeklin I. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü yineleyerek (Tablo 62) veya sonucun çelişğinin aksi ile beraber büyük öncülün aksini kullanarak (Tablo 63) uygulayabiliriz.

Tablo 62. IV. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası							
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil I. Mod	
2.	Her insan düşünendir.	Büyük öncül	A	م	كبى		
3.	Bazı canlılar insandır.	Sonuç	I	ج	نتيجة		
4.	Her düşünen canlıdır.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod	
5.	Hiçbir canlı insan değildir.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى		
6.	Hiçbir düşünen insan değildir.	(2, Aks ile çelişki)	Sonuç		نتيجة		

Tablo 62'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişimini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncülün (2) aksi ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

Tablo 63. IV. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil I. Mod
2.	Her insan düşündür.	Büyük öncül	A	م	كبرى	
3.	Bazı canlılar insandır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Bazı düşünenler insandır.	(2, Aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir insan canlı değildir.	(3, Hulf ve aks)	Büyük öncül		كبرى	
6.	Bazı düşünenler canlı değildir.	(1, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 63'teki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişiminin aksini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülünün (2) aksini, yeni oluşturulan kıyasta küçük öncül olarak (4) kullandık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

IV. şeklin I. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 64'te aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 64. IV. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil I. Mod
2.	Her insan düşündür.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı canlılar insandır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Her insan düşündür.	(2, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her düşünen canlıdır.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Her insan canlıdır.	(3, Aks)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 64'teki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yinelendi. Kıyasın büyük öncülü de (2) küçük öncül (4) olarak yinelendi. Böylece kıyas formunun aksini yaptık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucunun (3) aksi düzenindedir. Böylece I. şeklin I. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrcası

IV. şeklin I. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 65'te iftiraz yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 65. IV. Şekil I. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil I. Mod
2.	Her insan düşünenidir.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı canlılar insandır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Mert insandır.	(2, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert düşünenidir.	(2, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşünenidir.	(5, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil I. mod
7.	Her düşünen canlıdır.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
8.	Mert canlıdır.		Sonuç		نتيجة	
9.	Bazı canlılar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(8, Aks)	Küçük öncül		صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil III. mod
10.	Her Mert olarak isimlendirilen insandır.	(4, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
11.	Bazı canlılar insandır.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 65'teki örnekte iftirazı, öncüllerin ikisi de tümel olduğu için büyük öncüle (2) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere ikinci şahsî önerme (5), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki küçük öncül (1) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumlu şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla "Mert canlıdır" önermesi ile "Her Mert olarak isimlendirilen canlıdır" önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta aksederek küçük öncül (9) olarak kullandık. Birinci şahsî önermeyi (4) de niceleyici ekleyerek büyük öncül (10) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin III. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

IV. Şekil II. Mod

IV. şeklin II. modunda küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tikel olumlu, sonuç tikel olumlu olur.

Tablo 66. IV. Şekil II. Mod							
DIMARIS		مَجْج					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, B'dir.	Her düşünen cisimdir.
Büyük öncül	كبرى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı C, A'dır.	Bazı beyazlar düşünendir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı B'ler, C'dir.	Bazı cisimler beyazdır.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

IV. şeklin II. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü yineleyerek (Tablo 67) veya sonucun çelişğinin aksi ile beraber büyük öncülün aksini kullanarak (Tablo 68) uygulayabiliriz.

Tablo 67. IV. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen cisimdir.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil II. Mod
2.	Bazı beyazlar düşünendir.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı cisimler beyazdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Her düşünen cisimdir.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir cisim beyaz değildir.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir düşünen beyaz değildir.	(2, Aks ile çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 67'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini (5), oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncülün (2) aksi ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulf kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

Tablo 68. IV. Şekil II. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen cisimdir.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil II. Mod
2.	Bazı beyazlar düşünendir.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı cisimler beyazdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Bazı düşünenler beyazdır.	(2, Aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir beyaz cisim değildir.	(3, Hulf ve aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı düşünenler cisim değildir.	(1, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 68'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğinin aksini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülünün (2) aksi, oluşturulan yeni kıyasta da küçük öncüdür (4). Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişiktir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

IV. şeklin II. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 69'da aks yöntemi ile ircaı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 69. IV. Şekil II. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen cisimdir.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil II. Mod
2.	Bazı beyazlar düşündür.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı cisimler beyazdır.	Sonuç	I	ج	نتیجة	
4.	Bazı beyazlar düşündür.	(2, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil III. Mod
5.	Her düşünen cisimdir.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı beyazlar cisimdir.	(3, Aks)	Sonuç		نتیجة	

Tablo 69'daki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yinelendi. Kıyasın büyük öncülü de (2) küçük öncül (4) olarak yinelendi. Böylece kıyas formunun aksini yaptık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucunun (3) aksi düzenindedir. Böylece I. şeklin III. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkı kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

IV. şeklin II. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 70’te iftiraz yöntemi ile irca’yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 70. IV. Şekil II. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen cisimdir.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil II. Mod
2.	Bazı beyazlar düşündür.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı cisimler beyazdır.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Mert beyazdır.	(2, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert düşündür.	(2, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşündür.	(5, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas I. şekil I. mod	
7.	Her düşünen cisimdir.	(1, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
8.	Mert cisimdir.		Sonuç	نتيجة		
9.	Bazı beyazlar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(4, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil III. mod	
10.	Her Mert olarak isimlendirilen cisimdir.	(8, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
11.	Bazı beyazlar cisimdir.	(3, Aks)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 70’teki örnekte iftirazı, tikel olan büyük öncüle (2) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere ikinci şahsi önerme (5), küçük öncül olarak (6) yineleni. İlk kıyastaki küçük öncül (1) de, büyük öncül olarak (7) yineleni. Böylece kıyasın sonucu (8) olumlu şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert cisimdir” önermesi ile “Her Mert olarak isimlendirilen cisimdir” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek

dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak kullandık. Birinci şahsî önermeyi (4) de aksini yaparak ve niceleyici ekleyerek küçük öncül (9) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin III. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu, ilk kıyasın aksidir.

IV. Şekil III. Mod

IV. şeklin III. modunda küçük öncül tümel olumsuz, büyük öncül tümel olumlu, sonuç tümel olumsuz olur.

Tablo 71. IV. Şekil III. Mod							
CAMENES		سَمَسْ					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir A, B değildir.	Hiçbir at düşünen değildir.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her C, A'dır.	Her insan attır.
Sonuç	نتيجة	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir B, C değildir.	Hiçbir düşünen insan değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

IV. şeklin III. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber büyük öncülü yineleyerek (Tablo 72) ile veya sonucun çelişğinin aksi ile beraber küçük öncülün aksi kullanarak (Tablo 73) uygulayabiliriz.

Tablo 72. IV. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Hiçbir at düşünen değildir.	Küçük öncül	E	س	صغرى	IV. Şekil III. Mod
2.	Her insan attır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Hiçbir düşünen insan değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Bazı düşünenler insandır.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil III. Mod
5.	Her insan attır.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı düşünenler attır.	(1, Aks ile çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 72'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncülün (1) aksi ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin III. modu formuna ulaştık.

Tablo 73. IV. Şekil III. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Hiçbir at düşünen değildir.	Küçük öncül	E	س	صغرى	IV. Şekil III. Mod
2.	Her insan attır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Hiçbir düşünen insan değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Bazı insanlar düşünenlerdir.	(3, Hulf ve aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir düşünen at değildir.	(1, Aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı insanlar at değildir.	(2, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 73'teki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğinin aksini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülünün (1) aksi, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncüdür (5). Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncül (2) ile çelişiktir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

IV. şeklin III. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 74'te aks yöntemi ile ircaı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 74. IV. Şekil III. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Hiçbir at düşünen değildir.	Küçük öncül	E	س	صغرى	IV. Şekil III. Mod
2.	Her insan attır.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Hiçbir düşünen insan değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Her insan attır.	(2, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir at düşünen değildir.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir insan düşünen değildir.	(3, Aks)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 74'teki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yinelendi. Kıyasın büyük öncülü de (2) küçük öncül (4) olarak yinelendi. Böylece kıyas formunun aksini yaptık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucunun (3) aksi düzenindedir. Böylece I. şeklin II. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkı kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

IV. şekil III. moda iftiraz yöntemi ile irca uygulanamaz. Çünkü öncüller ve sonuç tümel önermedir. Kıyasta tikel öncül veya sonuç yok ise kural gereği iftiraz uygulayamayız.

IV. Şekil IV. Mod

IV. şeklin IV. modunda küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz, sonuç tikel olumsuz olur.

Tablo 75. IV. Şekil IV. Mod							
FESAPO		مُسْن					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, B'dir.	Her kişneyen canlıdır.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir C, A değildir.	Hiçbir insan kişneyen değildir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı B'ler, C değildir.	Bazı canlılar insan değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

IV. şeklin IV. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber büyük öncülü yineleyerek (Tablo 76) veya sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü kullanarak (Tablo 77) uygulayabiliriz.

Tablo 76. IV. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her kişneyen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil IV. Mod
2.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبرى	
3.	Bazı canlılar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her canlı insandır.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبرى	
6.	Bazı canlılar kişneyen değildir.	(1, Karşıt ile çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 76'daki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncülün (1) aksi ile karşıttır. Bu uygulamaya hulfı kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık.

Tablo 77. IV. Şekil IV. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası						
1.	Her kişneyen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil IV. Mod
2.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبرى	
3.	Bazı canlılar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her kişneyen canlıdır	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her canlı insandır.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبرى	
6.	Her kişneyenler insandır.	(2, Aks ile karşıt)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 77’deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncülün (1) aksi ile karşıttır. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin I. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

IV. şeklin IV. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 78’de aks yöntemi ile irca’yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 78. IV. Şekil IV. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her kişneyen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil IV. Mod
2.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı canlılar insan değildir.	Sonuç”	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı canlılar kişneyendir.	(1, Aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir kişneyen insan değildir.	(2, Aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı canlılar insan değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 78’deki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önermenin aksini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül olarak (4) kullandık. Kıyasın büyük öncülüne de (2) aks yöntemini uygulayarak büyük öncül (5) olarak kullandık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece I. şeklin IV. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

IV. şeklin IV. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 79’da iftiraz yöntemi ile ircayı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 79. IV. Şekil IV. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her kişneyen canlıdır.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil IV. Mod
2.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı canlılar insan değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Mert kişneyendir.	(1, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert canlıdır.	(1, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert kişneyendir.	(4, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas II. şekil I. mod	
7.	Hiçbir insan kişneyen değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
8.	Mert insan değildir.		Sonuç	نتيجة		
9.	Bazı canlılar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(5, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil IV. mod	
10.	Hiçbir Mert olarak isimlendirilen insan değildir.	(8, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
11.	Bazı canlılar insan değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 79’daki örnekte kıyasın her iki öncülü de tümeldir. Bu sebeple iftirazı, küçük öncüle (1) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsî önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki

büyük öncül (2) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumsuz şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert insan değildir” önermesi ile “Hiçbir Mert olarak isimlendirilen insan değildir” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta büyük öncül (10) olarak kullandık. İkinci şahsî önermeyi de (5) aksini yaparak ve niceleyici ekleyerek küçük öncül (9) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin IV. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

IV. Şekil V. Mod

IV. şeklin V. modunda küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz, sonuç tikel olumsuz olur.

Tablo 80. IV. Şekil V. Mod							
FRESISON		جس					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı A’lar, B’dir.	Bazı düşünenler beyazdır.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir C, A değildir.	Hiçbir at düşünen değildir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı B’ler, C değildir.	Bazı beyazlar at değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

IV. şeklin V. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Bu modda hulf yöntemini, sonucun çelişği ile beraber küçük öncülü yineleyerek (Tablo 81) veya sonucun çelişği ile beraber büyük öncülü yineleyerek (Tablo 82) uygulayabiliriz.

Tablo 81. IV. Şekil V. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Bazı düşünenler beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	IV. Şekil V. Mod
2.	Hiçbir at düşünen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı beyazlar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı düşünenler beyazdır.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil III. Mod
5.	Her beyaz attır.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı düşünenler attır.	(2, Aks ile Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 81'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncülün (2) aksi ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulf kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin III. modu formuna ulaştık.

Tablo 82. IV. Şekil V. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Bazı düşünenler beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	IV. Şekil V. Mod
2.	Hiçbir at düşünen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı beyazlar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her beyaz attır.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir at düşünen değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Hiçbir beyaz düşünen değildir.	(1, Aks ile Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 82'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişimini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncülün (1) aksi ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

IV. şeklin V. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 83'te aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 83. IV. Şekil V. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Bazı düşünenler beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	IV. Şekil V. Mod
2.	Hiçbir at düşünen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı beyazlar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı beyazlar düşündür.	(1, Aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir düşünen at değildir.	(2, Aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı beyazlar at değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 83'teki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önermeyi aksederek oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül olarak (4) kullandık. Kıyasın büyük öncülüne (2) de aks yöntemini uygulayarak büyük öncül (5) olarak kullandık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece I. şeklin IV. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

IV. şeklin V. modu iftiraz yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 84’te iftiraz yöntemi ile ircayı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 84. IV. Şekil V. Modunun İftiraz Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Bazı düşünenler beyazdır.	Küçük öncül	I	ج	صغرى	IV. Şekil V. Mod
2.	Hiçbir at düşünen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı beyazlar at değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Mert düşünendir.	(1, İftiraz)	Birinci şahsî önerme			
5.	Mert beyazdır.	(1, İftiraz)	İkinci şahsî önerme			
6.	Mert düşünendir.	(4, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. mefruz kıyas II. şekil I. mod	
7.	Hiçbir at düşünen değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
8.	Mert at değildir.	Sonuç	نتيجة			
9.	Bazı beyazlar Mert olarak isimlendirilenlerdir.	(5, Aks)	Küçük öncül	صغرى	II. mefruz kıyas I. şekil IV. mod	
10.	Hiçbir Mert olarak isimlendirilen at değildir.	(8, Yineleme)	Büyük öncül	كبى		
11.	Bazı beyazlar at değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 84’teki örnekte iftirazı, tikel olan küçük öncüle (1) uyguladık. Böylece iki şahsî önerme (4), (5) elde ettik. I. mefruz kıyası kurmak üzere birinci şahsi önerme (4), küçük öncül olarak (6) yinelendi. İlk kıyastaki büyük öncül (2) de, büyük öncül olarak (7) yinelendi. Böylece kıyasın sonucu (8) olumsuz şahsî önerme oldu. Şahsî önermelerin niceliği tümel olarak kabul edilir. Dolayısıyla “Mert at değildir” önermesi ile “Hiçbir Mert olarak isimlendirilen at değildir” önermesi, niceliksel olarak eşittir. Niceleyici ekleyerek dönüştürdüğümüz bu sonuç önermesini (8), II. mefruz kıyasta

büyük öncül (10) olarak kullandık. İkinci şahsî önermeyi de aksini yaparak ve niceleyici ekleyerek küçük öncül (9) olarak kullandık. Böylece II. mefruz kıyas, I. şeklin IV. modu formunda oldu. Bu kıyasın sonucu (11), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır.

IV. Şekil VI. Mod

IV. şeklin VI. modunda küçük öncül tikel olumsuz, büyük öncül tümel olumlu, sonuç tikel olumsuz olur. Batı mantıkçıları bu modu kabul etmezler. Dolayısıyla sembolleştirmelerinde de yer vermezler. Müteahhir dönem mantıkçıları, öncüllerini özel örfî önerme ve özel şartlı önerme olarak kabul ederek bu moda metinlerinde yer verirler.

Tablo 85. IV. Şekil VI. Mod							
		زَم					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı A'lar, B değildir.	Bazı cisimler canlı değildir.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her C, A değildir.	Her eşek cisimdir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı B'ler, C değildir.	Bazı canlılar eşek değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

Mi'yâr'da müellif IV. şeklin VI. modunun yalnızca formu ve örneğini zikreder. Hulf yöntemi ile ircasının yapılamayacağını ifade eder. Neden irca yapılamayacağını açıklamaz. Fakat bu modun, önceki modlarda uygulanan tarzda hulf yöntemi ile I. şekle ircası mümkündür.

Tablo 86. IV. Şekil VI. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası						
1.	Bazı cisimler canlı değildir.	Küçük öncül	O	ز	صغرى	IV. Şekil VI. Mod
2.	Her eşek cisimdir.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazı canlılar eşek değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her canlı eşektir.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her eşek cisimdir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Her canlı cisimdir.	(1, Aks ile karşıt)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 86'daki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucunun (6) aksi, ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile karşıttır. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin I. modu formuna ulaştık

ii. Aks Yöntemi ile İrca

IV. şeklin VI. modu aks yöntemi ile normal şartlarda I. şekle irca edilemez. Çünkü küçük öncül olan tikel olumsuz önermenin aksi yapılamaz. Tümel olumlu önerme olan büyük öncülün aksi ise tikel olumlu olur. Bu durumda iki öncül de tikel olur. Fakat kıyas kuralları gereği iki tikel öncülü olan kıyas sonuç veremez. Mi'yâr'a göre bu modun tikel olumsuz hassa olan küçük öncülünün aksi ile, tikel olumsuz örfiyye-i hassa elde edilerek II. şekle ircası yapılabilir. Fakat diğer modlardaki gibi bu irca örnek üzerinden gösterilmez.

Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, tikel olumsuz önermelerin aksini yaparken modalite bahsine değinir. Modal önermelerde aks yaparken kiplerin de aksi yapılır; kipler sabit

kalmaz.⁴⁹ Bu da tikel olumsuz önermelerin de aksinin yapılmasını mümkün kılar. Bu durumda özel örfî veya özel şartlı olarak isimlendirilen tikel olumsuz önermelerin aksi, nicelikleri ve nitelikleri değiştirilmeden özel örfî önerme olarak yapılabilir.⁵⁰

IV. şeklin VI. modunda küçük öncülün aksi ile II. şekil IV. moda irca yapabiliriz.

Tablo 87. IV. Şekil VI. Modunun Aks Yöntemi ile II. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Bazı cisimler devamlı olarak cisim oldukça, devamlı olmayarak canlı değildir.	Küçük öncül Özel örfî	O	ز	صغرى عرفية الخاصة	IV. Şekil VI. Mod
2.	Her eşek cisimdir.	Büyük öncül	A	م	كبرى	
3.	Bazı canlılar eşek değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı canlılar devamlı olarak canlı oldukça, devamlı olmayarak cisim değildir.	(1, Aks)	Küçük öncül Özel örfî	صغرى عرفية الخاصة	II. Şekil IV. Mod	
5.	Her eşek cisimdir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül	كبرى		
6.	Bazı canlılar eşek değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة		

Tablo 87'deki örnekte, kıyasın küçük öncülüne (1) aks yöntemini uygulayarak küçük öncül (4) olarak kullandık. Tikel olumsuz özel örfî önerme olan küçük öncülün aksi, tikel olumsuz özel örfî önermedir. Büyük öncül (2) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yineleni. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece II. şeklin IV. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

⁴⁹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, s. 65-66.

⁵⁰ Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mizânu'l-İntizâm*, s. 275; Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 118.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

Mi'yâr'da müellif IV. şeklin VI. modunun iftiraz yöntemiyle irca edilemeyeceğini ifade eder. Çünkü iftiraz uygulanacaksa, tikel olan küçük öncüle uygulanmalıdır. Fakat elde ettiğimiz şahsî önermeler ile geçeli modda mefruz kıyas kuramamaktayız. İrca adımlarında, geçersiz kıyaslara yer verilmez. Bu sebeple bu mod için iftiraz ile irca yapılamamaktadır.

IV. Şekil VII. Mod

IV. şeklin VII. modunda küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tikel olumsuz, sonuç tikel olumsuz olur. Batı mantıkçıları bu modu kabul etmezler. Dolayısıyla sembolleştirmelerinde de yer vermezler. Müteahhir dönem mantıkçıları, bu modun öncüllerini özel örfi önerme olarak kabul ederek kitaplarında yer verirler.

Tablo 88. IV. Şekil VII. Mod							
		مُر					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her A, B'dir.	Her düşünen cisimdir.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Hiçbir C, A değildir.	Bazı canlılar düşünen değildir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı B'ler, C değildir.	Bazı cisimler canlı değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

Mi'yâr'da müellif IV. şekil VII. modunun için hulf yöntemi ile ircasının yapılamayacağını belirtir. Nedenini açıklamaz. Fakat Tablo 89'daki örnekte görüleceği üzere hulf yöntemi ile ircası mümkündür.

Tablo 89. IV. Şekil VII. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil I. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen cisimdir.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil VII. Mod
2.	Bazı canlılar düşünen değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Bazı cisimler canlı değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her düşünen cisimdir.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her cisim canlıdır.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Her düşünen canlıdır.	(2, Aks ile karşıt)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 89'daki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucunun (6) aksi, ilk kıyas formundaki büyük öncül (2) ile karşıttır. Bu uygulamaya hulf kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin I. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

IV. şeklin VII. modu aks yöntemi ile normal şartlarda I. şekle irca edilemez. Çünkü küçük öncül olan tümel olumlu önermenin aksi tikel olumlu olur. Bu durumda iki öncül de tikel olur. Fakat kıyas kuralları gereği iki tikel öncülü olan kıyas sonuç veremez. Büyük öncül olan tikel olumsuz önermenin aksi yapılamaz. Fakat Mi'yâr'a göre bu modun tikel olumsuz hassa olan büyük öncülünün aksi ile, tikel olumsuz örfiyye-i hassa elde edilerek sadece III. şekle ircası yapılabilir. Yani Bursalı Ahmed Sıdkı, burada da modaliteye başvurur. Yalnız Mi'yâr'da diğer modlardaki gibi bu irca örnek üzerinden gösterilmez. Yukarıdaki kıyas örneği üzerinden bu modun aks ile ircasını Tablo 90'da inceledik.

Tablo 90. IV. Şekil VII. Modunun Aks Yöntemi ile III. Şekil VI. Moduna İrcası						
1.	Her düşünen cisimdir.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil VII. Mod
2.	Bazı canlılar devamlı olarak canlı olduğça, devamlı olmayarak düşünen değildir.	Büyük öncül Özel örfi	E	س	كبرى عرفية الخاصة	
3.	Bazı cisimler canlı değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Her düşünen cisimdir.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	III. Şekil VI. Mod
5.	Bazı düşünenler devamlı olarak düşünen olduğça, devamlı olmayarak canlı değildir.	(2, Aks)	Büyük öncül Özel örfi		كبرى عرفية الخاصة	
6.	Bazı cisimler canlı değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 90'daki örnekte, kıyasın büyük öncülüne (2) aks yöntemini uygulayarak büyük öncül (5) olarak kullandık. Tikel olumsuz özel örfi önerme olan büyük öncülün aksi, tikel olumsuz özel örfi önermedir. Küçük öncül (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece III. şeklin VI. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrcası

IV. şeklin VII. modu aks yöntemi ile I. şekle irca edilemez. Öncüllere veya sonuca uyguladığımız iftiraz ile, I. şekil formuna ulaşamamaktayız.

IV. Şekil VIII. Mod

IV. şeklin VIII. modunda küçük öncül tümel olumsuz, büyük öncül tikel olumlu, sonuç tikel olumsuz olur. Bu tikel olumsuz sonuç, IV. şeklin son beş modunun (IV, V, VI, VII, VIII) hepsinin sonucudur.

Tablo 91. IV. Şekil VIII. Mod							
		سَجَزُ					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	O	س	Hiçbir A, B değildir.	Hiçbir at insan değildir.
Büyük öncül	كبى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazı C'ler, A'dır.	Bazı siyahlar attır.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazı B'ler, C değildir.	Bazı insanlar siyah değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

Mi'yâr'da IV. şeklin VIII. modunun hulf yöntemiyle ircasına yer verilmez. Fakat sonucun çelişğinin aksi kullanılarak I. şeklin IV. moduna ircası yapılabilir.

Tablo 92. IV. Şekil VIII. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Hiçbir at insan değildir.	Küçük öncül	O	س	صغرى	IV. Şekil VIII. Mod
2.	Bazı siyahlar attır.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı insanlar siyah değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı siyahlar insandır.	(3, Hulf ve aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir insan at değildir.	(1, Aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı siyahlar at değildir.	(2, Karşıt)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 92'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğinin aksini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülünün (1) aksini, yeni oluşturulan kıyasta büyük öncül olarak (5) kullandık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncül (2) ile karşıttır. Bu uygulamaya hulfı kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

IV. şeklin VIII. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 93'te aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 93. IV. Şekil VIII. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Hiçbir at insan değildir.	Küçük öncül	O	س	صغرى	IV. Şekil VIII. Mod
2.	Bazı siyahlar attır.	Büyük öncül	I	ج	كبى	
3.	Bazı insanlar siyah değildir.	Sonuç	O	ز	نتيجة	
4.	Bazı siyahlar attır.	(2, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Hiçbir at insan değildir.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazı siyahlar insan değildir.		Sonuç		نتيجة	

Tablo 93'te kıyastaki öncüllerin yerlerini değiştirmek suretiyle kıyas formunun aksini yaptık. Kıyasın küçük öncülü (1) büyük öncül olarak (4); büyük öncülü (2) ise küçük öncül (5) olarak yinelendi. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık. Yine de bu form her zaman aynı sonucu vermez. Bu sebeple ilimlerde sıklıkla kullanılmaz.

iii. İftiraz Yöntemi ile İrca

IV. şeklin VIII. modu aks yöntemi ile I. şekle irca edilemez. Öncüllere veya sonuca uyguladığımız iftiraz ile, I. şekil formuna ulaşamamaktayız.

2.2.8. Kıyas Şekillerinin Değeri

Aristoteles kıyasları, “yetkin” ve “eksik” olarak iki kısımda ele alır. Eğer kıyasın öncülleri sonucu apaçık ve zorunlu olarak gerektiriyor ise bu kıyas yetkindir. Açıklanmaya muhtaç olan kıyaslar ise eksik kıyaslardır.⁵¹ Yetkin kıyas, sadece I. şeklin modlarıdır.⁵² I. şekil dışındaki II. ve III. şekiller ve modları eksik kıyastır.

⁵¹ Aristoteles, *Birinci Analitikler*, s. 5.

⁵² A.g.e., s. 13.

Nitekim Aristoteles'in irca bahsine değinmesinin sebebi, eksik kıyasları yetkin hale getirme çabasıdır.

İslam mantıkçıları da I. şekli, terimlerinin sıralanışı bakımından zihne intikali en kolay olan şekil olarak tanımlar. Çünkü I. şekilde terimlerin sıralaması küçük terimden orta terime; orta terimden de büyük terime doğrudur. Bu ise en doğal sıralamadır. Yalnızca bu sıralama ile en mükemmel önerme sayılan tümel olumlu önerme sonucu elde edilebilir. Ayrıca diğer şekillerin ispatı, I. şekle irca etmek suretiyle olur. Oysa I. şekil için böyle bir ispata lüzum yoktur. Çünkü zaten yeterince açıktır. Ayrıca I. Şekil, modlarında, çelişki karesindeki dört önermenin de sonuç önermesi olarak bulunduğu tek şekildir. Bu sebeplerden dolayı, I. şekil ilimlerde en fazla kullanılan şekildir.⁵³ Mi'yâr'da da diğer şekillerin I. şekle ircası yapılmaktadır. Dolayısıyla ismindeki "Mi'yâr" kelimesi, I. şekle gönderimde bulunmaktadır.

Diğer şekillerin ve modların, I. şekilden uzaklaştıkça sağlamlıkları zayıflar. Yani II. şekil ve modları III. şekil ve modlarından; III. şekil ve modları da IV. şekil ve modlarından daha fazla kullanılır. I. şekil "bir şeyin vasıflarını ispatta"; II. şekil, "farklı olan şeyleri birbirinden ayırmada"; III. şekil "istisna edilen şeylerin açığa çıkarılmasında"; IV. şekil "bir cinsin çeşitli türlerini bulmada ve bunları açıklamada" kullanılır.⁵⁴

Aristoteles, Fârâbî ve İbn Sînâ mütekaddim dönem mantıkçıları olarak IV. şekle kitaplarında yer vermemişlerdir. Çünkü IV. şekil terimlerinin konumu itibariyle I. şeklin tersidir. En mükemmel şekil olan I. şekil ile ters olması, IV. şeklin kabul edilmemesi için temel gerekçedir. Yani IV. şekil, I. şekilden türetilen modlardır. Fakat müteahhir dönem mantıkçıları IV. şekli zayıf olduğunu kabul ederek kıyas şekilleri arasında kabul etmişlerdir. Yine de IV. şeklin modları konusunda ihtilaf vardır.

⁵³ İbn Sînâ, *eş-Şifâ-Kıyas*, s. 108; İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 51-52; İbn Sînâ, *el-İşârât ve 't-Tenbihât*, s. 60; Mağnisî, *Muğni't-Tullâb*, s. 290; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s.390; Şevki Ahmed bin Abdullah el-Mukallib, *Fenari Şerhi*, s. 153,128; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mizânü'l-İntizâm*, s. 206-207; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Zerî'atu'l-İmtihân*, (Dersaadet: Daru't-Tıbaati'l-Amire, 1886), s. 93-94; Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*, s. 111-112; Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 137; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 165; Halil İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, s. 59-61.

⁵⁴ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 166.

Özellikle son üç mod ancak modalite bahsi dahil edilerek kabul edilir. Çünkü modalite dahil edilmeden bu modların diğer şekillere ircası yapılamamaktadır.

Mi'yâr'da Bursalı Ahmed Sıdkı, müteahhir dönem mantıkçıları gibi dört şekle de yer verir. IV. şekilde VI, VII, ve VIII. modları da öncüllerini özel örfî önerme olması şartıyla inceler. Bu modların ircasını da modalitelerinin ircasını dahil ederek yapar.

2.2.9. Şartlı Kesin Kıyas, Türleri, Şekilleri ve İrcaları

Tanımı: Kesin kıyas, sadece şartlı önermeler veya şartlı ve yüklemli önermeler ile kurulursa buna şartlı kesin kıyas denir. Kıyas kurallarının hepsi bu kıyas türü için de geçerlidir. Şartlı kesin kıyasları oluşturan şartlı önermelerin ilk kısmına ön bileşen (*mukaddem*), ikinci kısmına art bileşen (*tali*) denir. Yüklemli kesin kıyaslar için geçerli olan şekiller, modlar ve bunların şartları, şartlı kesin kıyaslar için de geçerlidir. Sadece IV. şeklin son üç modu (VI, VII, VIII) şartlı kesin kıyaslarda geçerli sonuç vermez. Dolayısıyla şartlı kesin kıyaslar için toplamda dört şekil ve on dokuz geçerli mod vardır.⁵⁵

Türleri: Şartlı kesin kıyaslar, öncüllerindeki ve sonucundaki önerme türlerine göre beş çeşittir.

1. İki muttasıladan (birleşik şartlı önerme) oluşanlar,
2. İki munfasıladan (ayrık şartlı önerme) oluşanlar,
3. Bir muttasıla ve bir hamliyyeden (yüklemli önerme) oluşanlar,
4. Bir munfasıla ve bir hamliyyeden oluşanlar,
5. Bir muttasıla ve bir munfasıladan oluşanlar.⁵⁶

Her tür için toplamda on dokuz mod vardır. Beş farklı şartlı kesin kıyas olduğuna göre şartlı kesin kıyaslar için toplamda doksan beş mod vardır. Bunu yüklemli kesin kıyasın yirmi iki geçerli modu ile toplarsak tüm kıyas formları için elimizde yüz on yedi tane geçerli mod olur.

⁵⁵ Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru 'l-Kavâ'id*, s. 437;

⁵⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ-Kıyas*, s. 234-261; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 166-173; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru 'l-Kavâ'id*, s. 438-444; Şevki Ahmed bin Abdullah el-Mukallib, *Ali Fenari*, s. 157-160; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mizânü'l-İntizâm*, s. 279.

Mi'yâr'da Bursalı Ahmed Sıdkı, şartlı kesin kıyasların şekilleri ve modlarını teker teker açıklamaz. İrca için de öncülleri bitişik şartlı önerme olan kıyas ile II. şekil üzerinden hulf ve aks yöntemleri için birer örnek gösterir. İftiraz yöntemi, şartlı kesin kıyasların ircası için kullanılmaz. Çünkü iftiraz, şahsî önermeler kullanılarak uygulanır. Fakat şartlı önermelerin böyle bir türü yoktur.

Biz şartlı kesin kıyasların ircasını, en çok kullanılan türü olan iki bitişik şartlı önermeden oluşan kıyaslar üzerinden inceleyeceğiz. Bitişik şartlı önermelerde ön bileşen ve art bileşen olumluda birleşir; olumsuzda birleşmez.⁵⁷ Fakat şartlı kesin kıyaslar ilimlerde sıklıkla kullanılmadığı için sadece şekillerin ircasına yer vereceğiz. Yüklemlili kesin kıyaslardaki gibi modlarına değinmeyeceğiz. Şartlı kesin kıyasların şekillerinin kuralları yüklemlili kesin kıyaslar ile aynıdır. Bu sebeple tekrar etmeye lüzum görmedik. Şekillerin ircalarını yalnızca tablo ile incelemek de yeterli olacaktır. Fakat öncelikle kendisine irca edilen modlar olmaları nedeniyle I. şekil modlarını örnek üzerinden göstereceğiz.

2.2.9.1. I. Şekil ve Modları

Tablo 94. I. Şekil I. Mod							
BARBARA		مَمَم					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman A, B ise C, D'dir.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman C, D ise E, F'dir.	Her ne zaman gündüz olursa aydınlık olur.
Sonuç	نتيجة	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman A, B ise E, F'dir.	Her ne zaman güneş doğarsa aydınlık olur.

⁵⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifâ-Kıyas*, s. 233; İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 80; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s.112-113; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s. 227.

Tablo 95. I. Şekil II. Mod							
CELARENT		مُسَسَّن					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman A, B ise C, D'dir.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Her ne zaman C, D ise E, F değildir.	Her ne zaman gündüz olursa karanlık değildir.
Sonuç	نتيجة	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Her ne zaman A, B ise E, F değildir.	Her ne zaman güneş doğarsa karanlık değildir.

Tablo 96. I. Şekil III. Mod							
DARII		جَمْع					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazen A, B ise C, D'dir.	Bazen güneş doğarsa hava sıcak olur.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman C, D ise E, F'dir.	Her ne zaman hava sıcak olursa hava aydınlık olur.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumlu	موجبة كلية	I	ج	Bazen A, B ise E, F'dir.	Bazen güneş doğarsa hava aydınlık olur.

Tablo 97. I. Şekil IV. Mod							
FERIO		جَسْرُ					
Küçük öncül	صغرى	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazen A, B ise C, D'dir.	Bazen güneş doğarsa hava sıcak olur.
Büyük öncül	كبرى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Her ne zaman C, D ise E, F değildir.	Her ne zaman hava sıcak olursa hava yağmurlu değildir.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumsuz	سالبة جزئية	O	ز	Bazen A, B ise E, F değildir.	Bazen güneş doğarsa hava yağmurlu değildir.

2.2.9.2. II. Şekil ve İrcası

Tablo 98. II. Şekil I. Mod							
CESARE		مُسَس					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman A, B ise C, D'dir.	Her ne zaman güneş doğarsa hava aydınlık olur.
Büyük öncül	كبرى	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Her ne zaman E, F ise C, D değildir.	Her ne zaman gece olursa hava aydınlık değildir.
Sonuç	نتيجة	Tümel olumsuz	سالبة كلية	E	س	Her ne zaman A, B ise E, F değildir.	Her ne zaman güneş doğarsa gece değildir.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

II. şeklin I. modu, hulf yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Şartlı kesin kıyaslarda hulf, sadece sonucun çelişği kullanılarak uygulanır.

Tablo 99. II. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil IV. Moduna İrcası						
1.	Her ne zaman güneş doğarsa hava aydınlık olur.	Küçük öncül	A	م	صغرى	II. Şekil I. Mod
2.	Her ne zaman gece olursa hava aydınlık değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Her ne zaman güneş doğarsa gece değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Bazen güneş doğarsa gece olur.	(3, Hulf)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil IV. Mod
5.	Her ne zaman gece olursa hava aydınlık değildir.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazen güneş doğarsa hava aydınlık değildir.	(1, Çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 99'daki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2), yeni oluşturulan kıyasta da büyük öncül olarak (5) yinelendi. İrca ile oluşturduğumuz yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki küçük öncül (1) ile çelişktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin IV. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

II. şeklin I. modu aks yöntemi kullanılarak I. şekle irca edilebilir. Tablo 100'de aks yöntemi ile irca'yı örnek üzerinden inceledik.

Tablo 100. II. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Her ne zaman güneş doğarsa hava aydınlık olur.	Küçük öncül	A	م	صغرى	II. Şekil I. Mod
2.	Her ne zaman gece olursa hava aydınlık değildir.	Büyük öncül	E	س	كبى	
3.	Her ne zaman güneş doğarsa gece değildir.	Sonuç	E	س	نتيجة	
4.	Her ne zaman güneş doğarsa hava aydınlık olur.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Her ne zaman hava aydınlık olursa gece değildir.	(2, Aks)	Büyük öncül		كبى	
6.	Her ne zaman güneş doğarsa gece değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 100'deki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta küçük öncül olarak (4) yinelendi. İlk kıyasın büyük öncülünü (2) aks yöntemi uygulayarak büyük öncül (4) yaptık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) ile aynıdır. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

2.2.9.3. III. Şekil ve İrcası

Tablo 101. III. Şekil I. Mod							
DARAPTI		مُجْ					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman A, B ise C, D'dir.	Her ne zaman güneş doğarsa hava aydınlık olur.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman A, B ise E, F'dir.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazen C, D ise, E, F'dir.	Bazen hava aydınlık olursa gündüz olur.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

Tablo 102. III. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Her ne zaman güneş doğarsa hava aydınlık olur.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil I. Mod
2.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazen hava aydınlık olursa gündüz olur.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Her ne zaman güneş doğarsa hava aydınlık olur.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Her ne zaman hava aydınlık olursa gündüz değildir.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz değildir.	(2, Karşıt)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 102'deki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişigini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncül (2) ile karşıttır. Bu uygulamaya hulf kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

Tablo 103. III. Şekil I. Modunun Aks Yöntemi ile I. Şekil III. Moduna İrcası						
1.	Her ne zaman güneş doğarsa hava aydınlık olur.	Küçük öncül	A	م	صغرى	III. Şekil I. Mod
2.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazen hava aydınlık olursa gündüz olur.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Bazen hava aydınlık olursa güneş doğar.	(1, Aks)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil III. Mod
5.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.	(2, Yineleme)	Büyük öncül		كبى	
6.	Bazen hava aydınlık olursa gündüz olur.	(3, Yineleme)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 103'teki örnekte, kıyasın küçük öncülüne (1) aks yöntemini uygulayarak küçük öncül (4) olarak kullandık. Kıyasın büyük öncülü (2) ise oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucu (3) düzenindedir. Böylece I. şeklin III. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

2.2.9.4. IV. Şekil ve İrcası

Tablo 104. IV. Şekil I. Mod							
BRAMANTIP		مُم					
Küçük öncül	صغرى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman A, B ise C, D'dir.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.
Büyük öncül	كبى	Tümel olumlu	موجبة كلية	A	م	Her ne zaman E, F ise A, B'dir.	Her ne zaman hava aydınlık ise güneş doğar.
Sonuç	نتيجة	Tikel olumlu	موجبة جزئية	I	ج	Bazen C, D ise E, F'dir.	Bazen gündüz olursa hava aydınlık olur.

i. Hulf Yöntemi ile İrca

Tablo 105. IV. Şekil I. Modunun Hulf Yöntemi ile I. Şekil II. Moduna İrcası						
1.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil I. Mod
2.	Her ne zaman hava aydınlık ise güneş doğar.	Büyük öncül	A	م	كبى	
3.	Bazen gündüz olursa hava aydınlık olur.	Sonuç	I	ج	نتيجة	
4.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.	(1, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Her ne zaman gündüz olursa hava aydınlık değildir.	(3, Hulf)	Büyük öncül		كبى	
6.	Her ne zaman güneş doğarsa hava aydınlık değildir.	(2, Aks ile çelişki)	Sonuç		نتيجة	

Tablo 105'teki irca örneğinde, kıyasın sonucu (3) olan önermenin çelişğini, oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül (5) olarak kullandık. Kıyasın küçük öncülü (1), yeni oluşturulan kıyasta da küçük öncül olarak (4) yinelendi. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyas formundaki büyük öncülün (2) aksi ile çelişiktir. Bu uygulamaya hulfî kıyas adı verilir. Böylece I. şeklin II. modu formuna ulaştık.

ii. Aks Yöntemi ile İrca

Tablo 106. IV. Şekil I. Modun Aks Yöntemi ile I. Şekil I. Moda İrcası						
1.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.	Küçük öncül	A	م	صغرى	IV. Şekil I. Mod
2.	Her ne zaman hava aydınlık ise güneş doğar.	Büyük öncül	A	م	كبىرى	
3.	Bazen gündüz olursa hava aydınlık olur.	Sonuç	I	ج	نتیجة	
4.	Her ne zaman hava aydınlık ise güneş doğar.	(2, Yineleme)	Küçük öncül		صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.	(1, Yineleme)	Büyük öncül		كبىرى	
6.	Her ne zaman hava aydınlık olursa gündüz olur.	(3, Aks)	Sonuç		نتیجة	

Tablo 106'daki örnekte, kıyasın küçük öncülü (1) olan önerme oluşturulan yeni kıyasta büyük öncül olarak (5) yinelendi. Kıyasın büyük öncülü de (2) küçük öncül (4) olarak yinelendi. Böylece kıyas formunun aksini yaptık. Oluşan yeni kıyasın sonucu (6), ilk kıyasın sonucunun (3) aksi düzenindedir. Böylece I. şeklin I. modu formunu elde ettik. Bu kıyasa, hakkî kıyas denir.

2.2.10 Seçmeli Kıyas

Mi'yâr'da irca bahsinde son olarak seçmeli kıyas türünün ırcasına yer verilir. Bu başlık altında ilk olarak seçmeli kıyas ve türlerini, akabinde I. şekil formuna ırcasını inceleyeceğiz.

Tanımı: Basit kıyasın ikinci kısmı seçmeli (*istisnâî*) kıyastır. Seçmeli kıyaslarda sonuç önermesi veya karşıtı, öncüllerde bilfiil olarak bulunur.⁵⁸ Eğer öncüllerde sonucun aynısı zikredilirse buna “doğru seçmeli” (*istisnâ-i müstakîm*); öncüllerde sonucun karşıtı zikredilirse buna “dolaşık seçmeli” (*istisnâ-i gayri müstakîm*) kıyas adı verilir.⁵⁹

Uysurları: Seçmeli kıyaslar iki öncül ve bir sonuçtan oluşur. Öncüllerinin ilki mutlaka şartlı önerme olur. Şartlı önermenin ilk kısmına “ön bileşen” (*mukaddem, öncel*); ikinci kısmına ise “art bileşen” (*tali, ardıl*) denir. Sonuç önermesinde, aynısı veya karşıtı tekrar eden lafız, şartlı öncülün ön bileşeni veya art bileşeni olacaktır. Kıyastaki ikinci öncül ise, genellikle yüklemli bir önerme olur; şartlı önerme olduğu durumlar da olabilir. Bu kıyas türünde seçilen kısım, ikinci öncüdür. Bu sebeple ikinci öncüle “seçmeli öncül” (*müstesnâ*) adı verilir.⁶⁰

Türleri: Seçmeli öncülün niteliğine göre, şartlı öncüldeki yargılardan biri evetlenir (*onaylama, vaz'*) veya değillenir (*reddetme, ref*).⁶¹ Buna göre seçmeli kıyasın form bakımından dört farklı çeşidi olur. Bunlar seçmeli kıyasın şekilleri veya modları olarak da kabul edilir.⁶²

1. Ön Bileşeni evetleme
2. Ön bileşeni değilleme
3. Art bileşeni evetleme
4. Art bileşeni değilleme.

Terkip bakımından seçmeli kıyasın, şartlı öncülünün türüne göre beş türü vardır:

1. Şartlı öncülü bitişik şartlı; seçmeli öncülü yüklemli olan önerme
2. Şartlı öncülü ayrık şartlı olup mânia'tu'l-cem'; seçmeli öncülü yüklemli olan önerme

⁵⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifâ-Kıyas*, s. 389-390; Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 307; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 174-175; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s. 446; Şevki Ahmed bin Abdullah el-Mukallîb, *Ali Fenari*, s. 162; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mîzânü'l-İntizâm*, s. 289.

⁵⁹ Halil İmamoglugil, *Mantuk El Kitabı* s. 191.

⁶⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifâ-Kıyas*, s. 389-390; Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 307; Halil İmamoglugil, *Klasik Mantukta Akıl Yürütme*, s. 79.

⁶¹ Halil İmamoglugil, *Klasik Mantukta Akıl Yürütme*, s. 79-80.

⁶² İbn Sînâ, *eş-Şifâ-Kıyas*-, s. 390; Necati Öner, *Klasik Mantuk*, s. 152-154.

3. Şartlı öncülü ayırık şartlı olup mânia'tu'l-huluvv; seçmeli öncülü yüklemli olan önerme
4. Şartlı öncülü ayırık şartlı olup hakîkiyye; seçmeli öncülü yüklemli olan önerme
5. Her iki öncülü de şartlı olan önerme.⁶³

Tüm türler ile beraber seçmeli kıyasın toplamda yirmi farklı formu olur. Fakat bu formların hepsi geçerli sonuç vermez.

Geçerlilik şartları: Yirmi formdan on tanesi geçerli, kalan on tanesi ise geçersizdir. Seçmeli kıyasın geçerli sonuç vermesi için şu üç şartı sağlaması gerekir:

1. Kıyasın şartlı öncülü olumlu olmalıdır.
2. Şartlı öncül bitişik şartlı önerme olur ise lüzûmiyye; ayırık şartlı önerme olur ise inâdiyye olmalıdır.⁶⁴
3. Öncüllerden en az biri tümel olmalıdır.⁶⁵

Mi'yâr'da Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi sadece şartlı öncülü bitişik şartlı olan ve şartlı öncülü ayırık şartlı olup hakîkiyye olan seçmeli kıyas türünün ircasına yer vermiştir. Biz Mi'yâr'da yer almayan öncülleri mâni'atu'l-cem' ve mâni'atu'l-huluvv olan seçmeli kıyas türlerini ve ircalarını da kısaca inceleyeceğiz.

2.2.10.1. Şartlı Öncülü Bitişik Şartlı Önerme Olan Seçmeli Kıyas ve İrcası

Bu kıyaslarda şartlı öncül bitişik şartlı önerme, seçmeli öncül yüklemli önerme olur. Sadece şartlı öncülün ön bileşenin evetlendiği (*modus ponens*) ve art bileşenin değıllendiği (*modus tollens*) formlar geçerlidir. Ön bileşenin evetlendiği formda sonuç, art bileşenin aynısı olur. Art bileşenin değıllendiği formda sonuç, ön bileşenin karşıtı

⁶³ İbn Sînâ, *en-Necât*, s. 90.

⁶⁴ Lüzûmiyye, ön bileşen ile art bileşen arasında gereklilik ilişkisi olan bitişik şartlı önerme türüdür. "Her ne zaman Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur" önermesinde ön bileşen art bileşenin nedenidir. "Her ne zaman öğrenci başarısız olduysa çalışmamıştır" önermesinde art bileşen ön bileşenin nedenidir. İnâdiyye ise ön bileşen ve art bileşenin birbirinin karşıtı olduğu ayırık şartlı önerme türüdür. "Her ne zaman yeşil bilekliğimi takarsam yağmur yağar" önermesinde bileşenler arasında gereklilik ilişkisi bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: el-Kâtibî, *Şemsîyye Risâlesi*, s. 334-337; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s. 299; Ali Çetin, *Mantık El Kitabı*, s. 133.

⁶⁵ Kutbuddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, s. 441, Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s. 446, Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb* s. 308; Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi, *Mîzânu'l-İntizâm*, s. 290.

olur. Ön bileşenin değıllendiğı ve art bileşenin evetlendiğı formlar geçerli değıldir. Bu formlarda kesin bir sonuç çıkmaz. Çünkü şartlı öncülün bileşenleri arasında gereklilik (*lüzum*) ilişkisi vardır. Bu ilişkide ön bileşen “gerekten” (*lâzım*); art bileşen “gerektilen” (*melzûm*) adını alır. Gerekenin yanlışlandığı durumda gerektilenin gerçekleşmesi kesin olmaz; gerektilenin doğrulandığı her durumda, bunun gereken sebebiyle olduğı sonucuna ulaşamaz.

Ön Bileşeni Evetleme

Tablo 107. Ön Bileşeni Evetleme			
Şartlı öncül	شرطية	Eğer A, B ise C, D'dir.	Eğer alem değışken ise sonradan yaratılmıştır.
Seçmeli öncül	مستثنى	A, B'dir.	Alem değışkendir.
Sonuç	نتيجة	C, D'dir.	Alem sonradan yaratılmıştır.

Tablo 107'de ön bileşenin evetlendiğı seçmeli kıyası inceledik. “Alem değışken(dir)” ön bileşeni gereken; “sonradan yaratılmış(tır)” art bileşeni gerektilendir. “Alem değışken(dir)” ibaresi, tekrar eden unsur olarak orta terimdir. Ön bileşenin evetlenmesi ile sonuç, art bileşenin aynısı olmuştur. Bu kıyasta, sonucun aynısı öncüllerde bulunmaktadır. Bu sebeple bu kıyas, doğru seçmeli kıyastır. Bu seçmeli kıyasın ırcasını Tablo 108'de inceledik.

Tablo 108. Ön Bileşeni Evetlenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası					
1.	Eğer alem değişken ise sonradan yaratılmıştır.	Şartlı öncül		شرطية	
2.	Alem değişkendir.	Seçmeli öncül		مستثنى	
3.	Alem sonradan yaratılmıştır.	Sonuç		نتيجة	
4.	Alem değişkendir.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her değişken sonradan yaratılmıştır.	(1, Art bileşen-yineleme)	Büyük öncül	كبرى	
6.	Alem sonradan yaratılmıştır.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة	

Bu tür seçmeli kıyasları yüklemli kesin kıyasların I. şeklinin I. moduna irca ederiz. Seçmeli kıyastaki seçmeli öncülü (2), küçük öncül (4) olarak kullanırız. Şartlı öncülün (1) art bileşenini, yüklemli önerme olarak kullanarak büyük öncül (5) yaparız. Seçmeli kıyasın orta teriminin yüklemi de (değişken) irca ile elde ettiğimiz yüklemli kıyasın orta terimi olur. İrca ile oluşturduğumuz kıyasın sonucu (6), seçmeli kıyasın sonucu (3) ile aynı olur.

Art Bileşeni Değilleme

Tablo 109. Art Bileşeni Değilleme			
Şartlı öncül	شرطية	Eğer A, B değil ise C, D değildir.	Alem sonradan yaratılmış değil ise değişken değildir.
Seçmeli öncül	مستثنى	C, D'dir.	Alem değişkendir.
Sonuç	نتيجة	A, B'dir.	Alem sonradan yaratılmıştır.

Tablo 109’da art bileşenin değillendiği seçmeli kıyası inceledik. “Alem sonradan yaratılmış değil(dir)” ön bileşeni gereken; “alem değişken değil(dir)” art bileşeni gerektirendir. “Alem değişken(dir)” ibaresi, tekrar eden unsur olarak orta terim konumundadır. Art bileşenin değillenmesi ile sonuç, ön bileşenin karşıtı olmuştur. Bu kıyasta, sonucun aynısı değil; karşıtı öncüllerde bulunmaktadır. Bu sebeple bu kıyas, dolaşık seçmeli kıyastır.

Seçmeli kıyasın geçerlilik şartlarından biri, şartlı öncülünün olumlu olmasıdır. Ama buradaki örnekte şartlı öncül olumsuzdur. Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi’nin burada bu kıyası örnek vermesinin sebebi, art bileşenin değillendiği formda kıyasın I. şekle ircasının yapılamamasıdır. Eğer şartlı öncül olumlu olur ise seçmeli öncül olumsuz olacaktır. Seçmeli öncülün olumsuz olması, irca ile oluşturduğumuz kıyasın küçük öncülünün olumsuz olması demektir. Fakat I. şeklin hiçbir modunda küçük öncül olumlu değildir. Dolayısıyla şartlı öncülde niteliğe yapılan bu müdahale yüklemli kesin kıyasa irca yapabilmek amaçlıdır. Bu seçmeli kıyasın ircasını Tablo 110’da inceledik.

Tablo 110. Art Bileşeni Değillenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası					
1.	Alem sonradan yaratılmış değil ise değişken değildir.	Şartlı öncül			شرطية
2.	Alem değişkendir.	Seçmeli öncül			مسننتى
3.	Alem sonradan yaratılmıştır.	Sonuç			نتيجة
4.	Alem değişkendir.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her değişken sonradan yaratılmıştır.	(1, Ön bileşen-değilleme)	Büyük öncül	كبىرى	
6.	Alem sonradan yaratılmıştır.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة	

Bu tür seçmeli kıyasları yüklemli kesin kıyasların I. şeklinin I. moduna irca ederiz. Seçmeli kıyastaki seçmeli öncülü (2), küçük öncül (4) olarak kullanırız. Şartlı öncülün (1) ön bileşenini değılleyip yüklemli önerme olarak kullanarak büyük öncül (5) yaparız. Seçmeli kıyasın orta teriminin yüklemi de (değışken) irca ile elde ettiğimiz yüklemli kıyasın orta terimi olur. İrca ile oluşturduğumuz kıyasın sonucu (6), seçmeli kıyasın sonucu (3) ile aynı olur.

2.2.10.2. Şartlı Öncülü Hakîkiye Olan Seçmeli Kıyas ve İrcası

Hakikiye olan ayrık şartlı önermelerde ön bileşen ile art bileşen aynı anda aynı doğruluk değerini taşıyamaz.⁶⁶ Bu sebeple, herhangi bir bileşenin evetlenmesi veya değıllenmesi, diğer bileşenin aynısını veya karşıtını sonuç olarak verecektir. Bu sebeple bu tür seçmeli kıyasta ön bileşenin ve art bileşenin hem evtlendiği hem de değıllendiği her kıyas formu geçerli olacaktır.

Ön Bileşeni Evetleme

Tablo 111. Ön Bileşeni Evetleme			
Şartlı öncül	شرطية	A ya B'dir ya da C'dir.	Sayı ya tektir ya da çifttir.
Seçmeli öncül	مستثنى	A, B'dir.	Bu sayı tektir.
Sonuç	نتيجة	A, C değildir.	Bu sayı çift değildir.

⁶⁶ Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 221; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 112-113; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s. 302; Harun Kuşlu, *Nasîruddin Tûsî'de Önergeler Mantığı*, s. 86.

Şartlı öncülün türü dolayısıyla taraflardan birini doğrulamak diğer tarafın yanlış olmasını gerektirir. Bu sebeple ön bileşenin evetlenmesi durumunda sonuç art bileşenin karşıtı olacaktır. Bu kıyasta, sonucun aynısı değil; karşıtı öncüllerde bulunmaktadır. Bu sebeple bu seçmeli kıyas, dolaşık seçmeli kıyastır. Dolaşık seçmeli kıyas olması bakımından öncülleri bitişik şartlı önerme olan seçmeli kıyasın art bileşenin değıllendiğı formu ile benzerdir. Tablo 112’de bu seçmeli kıyasın, yüklemli kesin kıyasın I. şeklin II. moduna ircasını inceledik.

Tablo 112. Ön Bileşeni Evetlenen Kıyasın I. Şekil II. Moduna İrcası					
1.	Sayı ya tektir ya da çifttir.	Şartlı öncül		شرطية	
2.	Bu sayı tektir.	Seçmeli öncül		مستثنى	
3.	Bu sayı çift değildir.	Sonuç		نتيجة	
4.	Bu sayı tektir.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir tek sayı çift değildir.	(1, Art bileşen-değılleme)	Büyük öncül	كبى	
6.	Bu sayı çift değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة	

Bu formun ircasında seçmeli kıyastaki seçmeli öncülü (2), küçük öncül (4) olarak kullanırız. Şartlı öncülün (1) art bileşenini değılleyip yüklemli önerme olarak kullanarak büyük öncül (5) yaparız. Seçmeli kıyasın orta terimi de (tek) irca ile elde ettiğimiz yüklemli kıyasın orta terimi olur. İrca ile oluşturduğumuz kıyasın sonucu (6), seçmeli kıyasın sonucu (3) ile aynı olur. Böylece yüklemli kesin kıyasın I. şeklinin II. modu formunu elde ederiz.

Ön Bileşeni Değilleme

Tablo 113. Ön Bileşeni Değilleme			
Şartlı öncül	شرطية	A ya B'dir ya da C'dir.	Sayı ya tektir ya da çifttir.
Seçmeli öncül	مستثنى	A, B değildir.	Bu sayı tek değildir.
Sonuç	نتيجة	A, C'dir.	Bu sayı çifttir.

Bu tür seçmeli kıyasta ön bileşenin değillendiği durumda art bileşenin aynısı sonuç çıkar. Sonuç önermesinin aynısının öncüllerde yer alması bakımından bu form da doğrudan seçmeli kıyastır.

Mi'yâr'da müellif öncülleri hakîkiyye olan ve ön bileşeni değillenen bu kıyas türü, dolaşık seçmeli kıyaslara dahil eder. Fakat dolaşık seçmeli kıyas olması için sonucun karşıtının öncüllerde bulunması gerekir. Oysa burada sonucun aynısı öncüllerde yer almaktadır. Mi'yâr'daki bu hatanın düzeltilmesinin bir yolu, kıyasta ön bileşeni evetlemek olabilir. Bu durumda sonuç art bileşenin karşıtı olarak çıkacaktır. Böylece kıyas dolaşık seçmeli olabilecektir. Fakat ön bileşenin değillendiği durumda kıyas dolaşık seçmeli olamaz; doğrudan seçmeli kıyas olur.

Tablo 114. Ön Bileşeni Değilenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası					
1.	Sayı ya tektir ya da çifttir.	Şartlı öncül		شرطية	
2.	Bu sayı tek değildir.	Seçmeli öncül		مستثنى	
3.	Bu sayı çifttir.	Sonuç		نتيجة	
4.	Bu sayı tek olmayandır.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. Şekil I. Mod
5.	Her tek olmayan çifttir.	(1, Art bileşen- evetleme)	Büyük öncül	كبرى	
6.	Bu sayı çifttir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة	

Bu formun ırcasında seçmeli kıyastaki seçmeli öncülü (2), küçük öncül (4) olarak kullanırız. Fakat seçmeli öncül tümel olumsuzdur. Oysa I. şekilde küçük öncülü olumsuz olan mod yoktur. Bu sebeple önermenin niteliğinin olumlu olması için dolaylı (*ma'dûle*) hale getirilir.⁶⁷ Böylece önerme nitelik bakımından olumlu; içerik bakımından olumsuz olur. Kıyas formu açısından niteliğin olumlu olması yeterlidir. Şartlı öncülün (1) art bileşenini evetleyip yüklemli önerme olarak kullanarak büyük öncül (5) yaparız. Seçmeli kıyasın orta terimi de (tek) irca ile elde ettiğimiz yüklemli kıyasın orta terimi olur. İrca ile oluşturduğumuz kıyasın sonucu, seçmeli kıyasın sonucu ile aynı olur. Böylece yüklemli kesin kıyasın I. şeklinin I. modu formunu elde ederiz.

Art bileşenin evetlendiği ve değillendiği durumlarda da kıyas formu ve ırcası yukarıdaki formlar ile benzer olur. Bu sebeple tekrar etmeyi gerekli görmedik.

⁶⁷ Ma'dûle, nitelik olarak olumlu fakat unsurları olumsuz olan önerme türüdür. "Tek olmayan çifttir" önermesinde olumsuzluk konuda; "Sayı tek olmayandır" önermesinde olumsuzluk yüklemde; "İnsan olmayan bilgili olmayandır" önermesinde olumsuzluk hem konuda hem de yüklemdedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Kâtibî, *Şemsîyye Risâlesi*, s.98-99; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s. 263-264; Ali Çetin, *Mantık El Kitabı*, s. 127-128.

2.2.10.3. Şartlı Öncülü Mâni'atu'l-Cem' Olan Seçmeli Kıyas ve İrcası

Mâni'atu'l-cem' olan şartlı önermelerde, önermenin tarafları aynı anda doğru olamaz. Fakat aynı anda yanlış veya bir bileşen doğru iken diğeri yanlış olabilir.⁶⁸ Bu sebeple şartlı öncülü mâni'atu'l-cem' olan seçmeli kıyaslarda sadece ön bileşenin veya art bileşenin evetlendiği formlar geçerli olur. Ön bileşenin ve art bileşenin değillendiği durumlarda, şartlı öncülün türü dolayısıyla kesin bir sonuç çıkmaz.

Ön Bileşeni Evetleme

Tablo 115. Ön Bileşeni Evetleme			
Şartlı öncül	شرطية	A, ya B'dir ya da C'dir.	Bu şey ya taştır ya da ağaçtır.
Seçmeli öncül	مستثنى	A, B'dir.	Bu şey taştır.
Sonuç	نتيجة	A, C değildir.	Bu şey ağaç değildir.

Ön bileşenin evetlendiği formda art bileşenin karşıtı sonuç çıkar. Sonuç bileşenlerin karşıtı olduğu için bu kıyas, dolaşık seçmeli kıyas kategorisindedir.

⁶⁸ Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 217-218; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 112-117; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s. 302; Harun Kuşlu, *Nasîruddin Tûsî'de Önermeler Mantığı*, s. 87-88.

Tablo 116. Ön Bileşeni Evetlenen Kıyasın I. Şekil II. Moduna İrcası					
1.	Bu şey ya taştır ya da ağaçtır.	Şartlı öncül		شرطية	
2.	Bu şey taştır.	Seçmeli öncül		مستثنى	
3.	Bu şey ağaç değildir.	Sonuç		نتيجة	
4.	Bu şey taştır.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى	I. Şekil II. Mod
5.	Hiçbir taş ağaç değildir.	(1, Art bileşen, değıilleme)	Büyük öncül	كبرى	
6.	Bu şey ağaç değildir.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة	

Bu formun ırcasında seçmeli kıyastaki seçmeli öncülü (2), küçük öncül (4) olarak kullanırız. Fakat seçmeli öncül tümel olumsuzdur. Şartlı öncülün (1) art bileşenini değıilleyip yüklemli önerme olarak kullanarak büyük öncül (5) yaparız. Seçmeli kıyasın orta terimi de (taş) irca ile elde ettiğimiz yüklemli kıyasın orta terimi olur. İrca ile oluşturduğumuz kıyasın sonucu, seçmeli kıyasın sonucu ile aynı olur. Böylece yüklemli kesin kıyasın I. şeklinin II. modu formunu elde ederiz.

Aynı işlem, bu kıyas türünün art bileşeninin evetlendiğı formuna da uygulanabilir. Art bileşenin evetlenmesi durumunda da ön bileşenin karşıtı sonuç çıkacağı için dolaşık seçmeli kıyas olur.

2.2.10.4. Şartlı Öncülü Mâni'atu'l-Huluvv Olan Seçmeli Kıyas ve İrcası

Mâni'atu'l-huluvv olan şartlı önermelerde, önermenin tarafları aynı anda yanlış olamaz. Fakat aynı anda doğru veya bir bileşen doğru iken diğeri yanlış olabilir.⁶⁹ Bu sebeple şartlı öncülü mâni'atu'l-huluvv olan seçmeli kıyaslarda sadece ön bileşenin

⁶⁹ Mağnîsî, *Muğni't-Tullâb*, s. 219; el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 112-117; Kutbuddin er-Râzî, *Tahrîru'l-Kavâ'id*, s. 302; Harun Kuşlu, *Nasîruddin Tûsî'de Önermeler Mantığı*, s. 88-89.

veya art bileşenin değıllendiğı formlar geçerli olur. Ön bileşenin ve art bileşenin evetlendiğı durumlarda, şartlı öncülün türü dolayısıyla kesin bir sonuç çıkmaz.

Ön Bileşeni Değılleme

Tablo 117. Ön Bileşeni Değılleme			
Şartlı öncül	شرطية	A, ya B'dir ya da C'dir.	Mert ya sudadır ya da boğulmamaktadır.
Seçmeli öncül	مستثنى	A, B değildir.	Mert suda değildir.
Sonuç	نتيجة	A, C'dir.	Mert boğulmamaktadır.

Ön bileşenin değıllendiğı formda art bileşenin aynısı sonuç çıkar. Sonuç bileşenlerin aynısı olduğı için bu kıyas, doğrudan seçmeli kıyas kategorisindedir.

Tablo 118. Ön Bileşeni Değıllenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası				
1.	Mert ya sudadır ya da boğulmamaktadır.	Şartlı öncül		شرطية
2.	Mert suda değildir.	Seçmeli öncül		مستثنى
3.	Mert boğulmamaktadır.	Sonuç		نتيجة
4.	Mert suda olmayandır.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى
5.	Her suda olmayan boğulmayandır.	(1, Art bileşen, değılleme)	Büyük öncül	كبرى
6.	Mert boğulmayandır.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة

I. Şekil I. Mod

Bu formun ircasında seçmeli kıyastaki seçmeli öncülü (2), küçük öncül (4) olarak kullanırız. Fakat seçmeli öncül tümel olumsuzdur. Oysa I. şekilde küçük öncülü olumsuz olan mod yoktur. Bu sebeple önermenin niteliğinin olumlu olması için dolaylı (*ma'dûle*) hale getiririz. Böylece önerme nitelik bakımından olumlu; içerik bakımından olumsuz olur. Kıyas formu açısından niteliğin olumlu olması yeterlidir. Şartlı öncülün (1) art bileşenini değılleyip yüklemli önerme olarak kullanarak büyük öncül (5) yaparız. Seçmeli kıyasın orta terimi de (suda olmayan) irca ile elde ettiğimiz yüklemli kıyasın orta terimi olur. İrca ile oluşturduğumuz kıyasın sonucu (6), seçmeli kıyasın sonucu (3) ile aynı olur. Böylece yüklemli kesin kıyasın I. şeklinin I. modu formunu elde ederiz.

Art Bileşeni Değılleme

Tablo 119. Art Bileşeni Değılleme			
Şartlı öncül	شرطية	A, ya B'dir ya da C'dir.	Mert ya sudadır ya da boğulmamaktadır.
Seçmeli öncül	مستثنى	A, C değıldir.	Mert boğulmaktadır.
Sonuç	نتيجة	A, B'dir.	Mert sudadır.

Art bileşenin değıllendiğı formda ön bileşenin aynısı sonuç çıkar. Sonuç bileşenlerin aynısı olduğı için bu kıyas, doğrudan seçmeli kıyas kategorisindedir.

Tablo 120. Art Bileşeni Değillenen Kıyasın I. Şekil I. Moduna İrcası				
1.	Mert ya sudadır ya da boğulmamaktadır.	Şartlı öncül		شرطية
2.	Mert boğulmaktadır.	Seçmeli öncül		مستثنى
3.	Mert sudadır.	Sonuç		نتيجة
4.	Mert boğulmaktadır.	(2, Yineleme)	Küçük öncül	صغرى
5.	Her boğulan sudadır.	(1, Ön bileşen, evetleme)	Büyük öncül	كبىرى
6.	Mert sudadır.	(3, Yineleme)	Sonuç	نتيجة

Bu formun ırcasında seçmeli kıyastaki seçmeli öncülü (2), küçük öncül (4) olarak kullanırız. Şartlı öncülün (1) ön bileşenini evetleyip yüklemli önerme olarak kullanarak büyük öncül (5) yaparız. Seçmeli kıyasın orta terimi de (boğulmak) irca ile elde ettiğimiz yüklemli kıyasın orta terimi olur. İrca ile oluşturduğumuz kıyasın sonucu (6), seçmeli kıyasın sonucu (3) ile aynı olur. Böylece yüklemli kesin kıyasın I. şeklinin I. modu formunu elde ederiz.

Seçmeli kıyasın her iki öncülünün de şartlı önerme olduğu kıyas türü, kullanılmadığı için örneğine ve ırcasına yer vermeye lüzum görmedik.

2.2.11. Hulfî ve Hakkî Kıyas

Mi'yâr'da son olarak hulfî ve hakkî kıyas konusu yer alır. Seçmeli kıyastaki değilleme yöntemi, kesin kıyasa uygulanırsa buna "hulfî kıyas" denir. Çünkü akıl yürütme "tehallüf" olarak isimlendirilen çelişği kullanma ilkesi üzerinden ilerler. Önermeyi baz alırsak bileşenin karşıtı almak; kıyası baz alırsak sonucun çelişğini kullanmak yöntemsel olarak aynıdır.

Hakkî kıyasta "hakkîye" olarak isimlendirilen kıyastaki önermelerin niteliğinin değıştirilmemesi esası vardır. Bu da seçmeli kıyastaki evetleme yöntemine benzer.

Evetleme yaparken önermenin bir unsurunu aynen kullanırız. Hakkî kıyasta ise öncüllerin yerlerini veya önermenin unsurlarını değiştiririz. Dolayısıyla hakkî kıyas, niteliksel olarak değişiklik yapılmaması bakımından hulfî kıyastan ayrılır.

Mi'yâr'ın tamamında irca yöntemlerinden hulf yönteminin uygulandığı kıyaslar hulfî kıyas olarak; aks ve iftiraz yönteminin uygulandığı kıyaslar hakkî kıyas olarak zikredilmiştir. Müellif bu kavramları, seçmeli kıyasların türlerini belirleyen yöntemlerle bağdaştırarak metni bitirmiştir.

SONUÇ

Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi 19. yüzyılın sonlarında yaşamış son dönem Osmanlı mantıkçılarından biridir. Araştırmalarımız çalışmalarının genelini mantık üzerine yapıldığını göstermektedir. Mantık dışında yalnızca ahlak üzerine yazılmış bir metni mevcuttur. Yaşadığı dönemdeki yenilik girişimlerine rağmen metinlerinde yenilikçi öğelere rastlamamaktayız. Türkçe kitap telifinin yaygınlaştığı bir dönemde Arapçayı tercih etmesi de bu fikri desteklemektedir.

Biz bu çalışmamızda Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi'nin "Reddiyetu'l-Mi'yâr" adlı metnini inceledik. Mi'yâr, klasik mantıktaki önermeler mantığının kıyas bahsi hakkındadır. Fakat metnin telif amacı kıyası tanıtmak değildir; kıyas şekillerini ve bu şekillerin modlarını en doğal şekil olarak addedilen I. şekle irca etmektir. Bu bağlamda Bursalı, Mi'yâr'ın tamamında, kıyas şekillerini inceledikten sonra hulf, aks ve iftiraz olarak zikrettiği irca yöntemlerini, kıyas şekillerine ve şekillerin modlarına uygular. Bu uygulamaları örnek üzerinden gösterir. Mi'yâr, irca yöntemlerini bütün kıyas çeşitlerine uygulamış olması bakımından kendisinden önce telif edilen mantık metinlerinden farklıdır. Dolayısıyla metnin yegane yazılış amacı, bu irca yöntemlerini incelemektir. Şimdiye kadar yapılan akademik çalışmalar da göz önünde bulundurulduğunda, bu bakımdan Mi'yâr'ın emsaline rastlamadık.

Bursalının Mi'yâr'da düz yazı halinde uyguladığı irca yöntemleri çalışma boyunca tablolarda aşamalar üzerinden inceledik. Her tablo için ayrıca açıklamalara da yer verdik. Bu suretle ele alınan konunun amacına uygun bir şekilde okuyucuya aktarılmış olduğunu temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Aristoteles. *Organon 2 - Önerme*. Çeviren Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1996.
- . *Organon 3 - Birinci Analitikler*. Çeviren Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Aynî, Mehmed Ali. «Türk Mantıkçıları.» Düzenleyen: Naim Şahin. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005: 343-354.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Düzenleyen: Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Bursalı Ahmed Sıdkı Efendi. *Mizânu'l-İntizâm*. Dersaadet: Ahmed Kamil Matbaası, 1327/1909.
- . *Zer'atu'l-İmtihân*. Dersaadet: Daru't-Tıbaati'l-Amire, 1303/1886.
- Corcoran, John. «Deductions and Reductions Decoding Syllogistic Mnemonics.» *Entelekyia Logico-Metaphysical Review*, 2018: 5-39.
- Durusoy, Ali. *TDV İslam Ansiklopedisi "Kıyas"*. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Eaton, Ralph Monroe. *General Logic*. New York: Charles Scribner's Sons, 1959 .
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2013.
- Emiroğlu, İbrahim, ve Hülya Altunya. *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- er-Râzî, Kutbuddin. *Levâmiu'l-esrâr fi şerh-i Metâliu'l-envâr*. Cilt 2. Kum: Menşuratu zü'l-kurbâ, 1973.
- . *Tahrîru 'l-Kavâ'idi'l-mantikiyye*. Beyrut: Müessesetu't-târîhi'l-arabî, tarih yok.

- Hasırcı, Nazım. «Yüklemlı Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme.» *Felsefe Dünyası*, 2013: 16-35.
- İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbîhât*. Çeviren Muhttin Macit , Ali Durusoy, & Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- . *en-Necât*. Düzenleyen: Muhammed Taghî. Tahran: Müessese-i İntişârât ve Çâp-ı Danışgâh-ı Tahran, 1364/1945.
- . *eş-Şifâ, Kıyas*. Düzenleyen: Seyyid Zâyid. Kum: Ayetullah Maraşi Necefi, 1964.
- . *The Propositional Logic of Avicenna*. Çeviren Nabil Shehaby. Dordrecht-Hollanda / Boston-ABD: D. Reidel Publishing Company, 1973.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Medreseler Neydi, Ne Değildi?* İstanbul : Kronik Kitap , 2019.
- İmamoğlugil, Halil. *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme -İstidlal-*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2018.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. Cilt 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Işık, İhsan. *Resimli ve Metin Örneklı Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adımları Ansiklopedisi*. Cilt 2 (A-Ç). Ankara: Elvan Yayınları, 2006.
- Kahraman, Alim. *TDV İslam Ansiklopedisi "Mustafa Eşref Paşa"*. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Kaplan, Mehmet. «Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi .» *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, yazan Halil İnalçık, & Mehmet Seyitdanlıoğlu, 317-324. Ankara : Phoenix Yayınevi, 2006.
- Kaplanoğlu, Raif. *Bursalı Şair Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi*. Bursa: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 1998.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifin*. Müessesu'r-Risâle, tarih yok.
- Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*. Bursa : Bursa Kültür A.Ş., 2009.
- Kılıç, Faruk. «Abdunnafi İffet Efendi'nin Mizani Şerh-i Mütercimi Burhan Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi.» *Yüksek Lisans Tezi*. Elazığ, 2008.

- Kneale, William Kneale & Martha. *The Development of Logic* . Oxford: Oxford University Press, 1971.
- Köz, İsmail, ve diğerleri. *Mantık El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Kuşlu, Harun. *Nasîruddin Tûsî'de Önergeler Mantığı* . İstanbul : Klasik, 2016.
- Küyel, Mübahat Türker. *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını , 1990.
- Mağnîsî, Hâfız Hasan. *Muğni't-Tullâb*. Düzenleyen: Ebû Cafer ez-Zâhirî. Lübnan: Dâru'n-Nûru's-Sabâh, 2016.
- Muzaffer, Muhammed Rıza. *Mantık*. Beyrut: Dâru't-Teârif li'l-Matbûâ't, 1985.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık* . Ankara: Divan Kitap, 2016.
- . *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı* . İstanbul: Divan Kitap, 2012.
- Özel, Elif. «Giritli Sırrı Paşa'nın Türk Düşüncesine Katkıları Mi'yârü'l-Makâl Adlı Eserinin Tercümesi ve Mantık Anlatışı.» *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara, 2012.
- Özpilavcı, Ferruh. «Kâtibî Şemsiyye Risâlesi, Tahkik Çeviri ve Şerh .» İstanbul : Kadem Yapım Medya İletişim ve Piyasa Araştırma Org. San. ve Tic. Ltd. Şti. , 2017.
- Özturan, Mehmet. *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı Kâtibî ve Kutbüddin Râzî Örneği*. İstanbul: Klasik, 2020.
- Paşa, Ahmed Cevdet. *Mi'yâr-ı Sedât*. Düzenleyen: Hasan Tahsin Feyizli. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
- Sherwood, William of. *Introduction of Logic*. Çeviren Norman Kretzmann. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1966.
- Smith, Robin. «What is Aritotelian Ecthesis? .» *History and Philosophy of Logic*, 1982: 113-127.
- Şevki, Ahmed bin Abdullah el-Mukallib. *Fenari Şerhi*. Dersaadet: Şirket-i Sahafiyeye-i Osmaniyye, 1302 (1885).

Teftâzânî, Sa'duddin. *Şerhu's-Şemsiyye*. Düzenleyen: Câdullah Bessâm Sâlih.
Amman: Dâru'n-nûri'l-mubîn, 2013.

Ülger, Mustafa. «Hoca Abdülkerim Efendi'nin Felsefi Görüşleri.» *Doktora Tezi* .
Ankara, 2007.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları,
1992.

Yüksel, Yücel. *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Mantık Çalışmaları*. İstanbul:
Akademi Titiz Yayınları , 2013.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Firdevs Seyna YILDIRIM

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 14 Temmuz 1993, İstanbul

Elektronik Posta: firdevsyildirim@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Bölümü	2017
Yüksek Lisans	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Anabilim Dalı, İslam ve Türk Felsefesi Bilim Dalı (Tez Dönemi)	2018--

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2018-2019	MEB – Güner Akın A.İ.H.L	Felsefe Grubu Öğretmeni

YABANCI DİLLER

İleri düzeyde İngilizce ve Arapça; başlangıç düzeyinde Farsça.

ردية المعيار

REDDIYETU'L-MI'YÂR

TAHKIKLİ METİN

بسم الله الرحمن الرحيم

ردية المعيار

نحمدك يا من منَّ إلينا بالاستدلال على النظريات بغير التحقيقات ودرر التدقيقات وبالتنبهات على الخفيات، ونشكرك يا من فتح لنا باب الكشف بمرآة الوجدانيات، وزين أذهاننا بأجلى البديهيّات، ونصلي على من ادّعى النبوة وأثبتها بأبهر المعجزات، وعلى آله وأصحابه الذين فازوا بفيض أنوار التجليات.

وبعد: فيقول العبد الراجي بألطف ربه الهادي، السيد أحمد الصدقي ابن علي البروسه ويحفهما⁷⁰ الباري: لما كانت إنتاجات ضروب الأشكال الثلاثة غير بينة، بل محتاجة إلى البيان والتنبيه، بأن يرد كل واحد منها إلى الضروب المنتجة من الشكل الأول بالطرق الثلاثة أعني الخلف والعكس والافتراض، واستنباطها دقيقاً للمستعدين، واستحضارها طريقاً لإفادة المعلمين، واستفادتها عميقاً للمتعلمين، وإركازها في المفكرة حقيقاً على المرتبين بالأقيسة من الثلاثة، سيما على الخائضين إليها في أوان المطالعة، مع أن أصولها الجارية في باب الرد ذكرت في الكتب مجملة غير مضبوطة، فأردت تفصيلاتها بأساليب بديعة، وتنسيقاتها باعتبارات لطيفة، وتوضيحاتها بحجج نفيسة، وتصويراتها بأقيسة بديعة كل منها مركبة من اقترانيات شرطية، وتمثيلاتها بأمثلة جزئية، فرقت رسالة منطوية عليها بعون الله تعالى، وسميتها (ردية المعيار).

ولما توقف كل منها إلى تمييز سمين الضروب عن سقيمها⁷¹، بل إلى معرفة عدده. وأشاروا إليه بالميم والسين والزاي للاختصار. فبدأت بتعداد الضروب السميّة والإيماء إليها بالمقطعات المذكورة، سالكاً لمسلك أستاذه العريف بغزالي زاده البروسه وي محمد النوراني، من تلاميذ عثمان الميزاني الفاضل البلاني، من تلاميذ الحاج عمر الكلبيسي، الحبر المدقق العالم الرباني، أوصلهم الله تعالى في الجنان إلى المأوى العالي،

⁷⁰ قوله: «حفهما اه» أي: رحمهما الباري عن جميع المكاره في الدارين. (منه)

⁷¹ وفي توصيف الضروب بالسميّة أو السقيمة إشارة إلى أن الشروط الآتية معتبرة للاطراد، كما ذهب إليه الفارابي، وهو مذهب المتقدمين، وإن ذهب الشيخ إلى أن الشروط الآتية معتبرة لإنتاج الأشكال الأربعة، وهو مذهب المتأخرين، فتوجه إليهما فاختر أحسنهما. (حاشية معتبرة)

وأرجو من الله تعالى أن ينفع به المتناولين بالجهد والاهتمام، وهو الموفق وعام الفيض للأنام.

فاعلم أنك إذا أردت ترتيب القياس الاقتزاني من العبارة فلا بد لك من أن تعرف أن ضروب الأشكال الأربعة مطلقاً تبلغ إلى أربعة وستين احتمالاً، فافهم اثنا وعشرين منها سميئة، وما عداها سقيمة غير معتبرة في الفن.

أما السميئة من الشكل الأول فهي أربعة أضرب، يجمعها: (مم مسس جمج جسز).

فالضرب الأول مرموز إليه ب(مم) فإن الميم الأولى منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والميم الثانية إشارة إلى موجبة كلية كبرى، والميم الثالثة إلى نتيجة موجبة كلية كبرى، فينتج هذا الضرب مطرداً موجبة كلية، كقولنا: «كل إنسان ناطق، وكل ناطق حيوان، فينتج: كل إنسان حيوان».

والضرب الثاني منها مرموز إليه ب(مسس) فإن الميم منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والسين الأولى إشارة إلى سالبة كلية كبرى، والسين الثانية إشارة إلى نتيجة سالبة كلية، فينتج هذا الضرب مطرداً سالبة كلية، كقولنا: «كل إنسان ناطق، ولا شيء من الناطق بفرس، فينتج: لا شيء من الإنسان بفرس».

والضرب الثالث منها مرموز إليه ب(جمج) فإن الجيم الأولى منه إشارة إلى موجبة جزئية صغرى، والميم إشارة إلى موجبة كلية كبرى، والجيم الثانية إشارة إلى نتيجة موجبة جزئية، فينتج هذا الضرب مطرداً موجبة جزئية، كقولنا: «بعض الحيوان ناطق، وكل ناطق إنسان، فينتج: بعض الحيوان إنسان».

والضرب الرابع منها مرموز إليه ب(جسز) فإن الجيم منه إشارة إلى موجبة جزئية صغرى، والسين إشارة إلى سالبة كلية كبرى، والزاي إشارة إلى نتيجة سالبة جزئية، فينتج هذا الضرب مطرداً سالبة جزئية، كقولنا: «بعض الحيوان فرس، ولا شيء من الفرس بإنسان، فينتج: بعض الحيوان ليس بإنسان».

وأما الضروب المحتملة للشكل الأول باعتبار إرجاع الشخصية والمهملة في المحصورات الأربعة سواء كانت سميئة أو سقيمة فهي ستة عشر، اثني عشر منها سقيمة غير معتبرة في الفن، وشرطه بحسب الكيف إيجاب الصغرى، وبحسب الكم كلية الكبرى، فبالشرط الأول سقط ثمانية أضرب سقيمة، وبالثاني سقط أربعة أضرب سقيمة، فالأربعة الباقية منتجة مطردة للمطالب الأربعة.

وأما السميئة من الشكل الثاني فهي أربعة أضرب يجمعها (مسس سمس جسز زمز).

فالضرب الأول منها مرموز إليه بـ(مسس) فإن الميم منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والسين الأولى إشارة إلى سالبة كلية كبرى، والسين الثانية إشارة إلى نتيجة سالبة كلية، فينتج هذا الضرب مطرداً سالبة كلية، كقولنا: «لا شيء من الإنسان بفرس، لأن كل إنسان ناطق، ولا شيء من الفرس بناطق، فينتج: لا شيء من الإنسان بفرس».

والضرب الثاني منها مرموز إليه بـ(سمس) فإن السين الأولى منه إشارة إلى سالبة كلية صغرى، والميم إشارة إلى موجبة كلية كبرى، والسين الثانية إشارة إلى نتيجة سالبة كلية، فينتج هذا الضرب مطرداً سالبة كلية، مثاله قولنا: «لا شيء من الإنسان بفرس، لأنه لا شيء من الإنسان بصاهل، وكل فرس صاهل، فينتج: لا شيء من الإنسان بفرس».

والضرب الثالث منها مرموز إليه بـ(جسزا) فإن الجيم منه إشارة إلى موجبة جزئية صغرى، والسين إشارة إلى سالبة كلية كبرى، والزاي مع الألف إشارة إلى نتيجة سالبة جزئية، فينتج هذا الضرب مطرداً سالبة جزئية، كقولنا: «بعض الحيوان فرس، ولا شيء من الإنسان بفرس، فينتج: بعض الحيوان ليس بإنسان».

والضرب الرابع منها مرموز إليه بـ(زمز) فإن الزاي الأولى منه إشارة إلى سالبة جزئية صغرى، والميم إشارة إلى موجبة كلية كبرى، والزاي الثانية إشارة إلى نتيجة سالبة جزئية، فينتج هذا الضرب مطرداً سالبة جزئية، كقولنا: «بعض الحيوان ليس بصاهل، وكل فرس صاهل، فينتج: بعض الحيوان ليس بفرس».

وأما الضروب المحتملة للشكل الثاني بالاعتبار المذكور في الشكل الأول سميئة أو سقيمة فهي ستة عشر، اثني عشر منها سقيمة غير معتبرة في الفن، وشرطه بحسب الكيف اختلاف المقدمتين بالإيجاب والسلب وبحسب الكم كلية الكبرى، فبالشرط الأول سقط ثمانية أضرب سقيمة، فالأربعة الباقية منتجة مطردة بالسالبين، إحداهما كلية والأخرى جزئية، فنتيجته اثنتان.

وأما السميئة من الشكل الثالث فهي ستة أضرب يجمعها (ممج مسز مجج جسز مجج مزز).

فالضرب الأول منها مرموز إليه بـ(ممج) فإن الميم الأولى منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والميم الثانية إلى موجبة كلية كبرى، والجيم إشارة إلى موجبة جزئية نتيجة، فينتج هذا الضرب مطرداً موجبة جزئية، كقولنا: «كل ناطق حيوان، وكل ناطق إنسان، فينتج: بعض الحيوان إنسان».

والضرب الثاني منها مرموز إليه ب(مسز) فإن الميم منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والسين إشارة إلى سالبة كلية كبرى، والزاي إشارة إلى نتيجة سالبة جزئية، فينتج هذا الضرب مطرداً سالبة جزئية، كقولنا: «كل فرس حيوان، وكل فرس ليس بإنسان، فينتج: بعض الحيوان ليس بإنسان».

والضرب الثالث منها مرموز إليه ب(مجم) فإن الجيم الأولى منه إشارة إلى موجبة جزئية صغرى، والميم إلى موجبة كلية كبرى، والجيم الثانية إلى نتيجة موجبة جزئية، فينتج هذا الضرب مطرداً موجبة جزئية، كقولنا: «بعض الناطق أبيض، وكل ناطق إنسان، فينتج: بعض الأبيض إنسان».

والضرب الرابع منها مرموز إليه ب(جسز) فإن الجيم منه إشارة إلى موجبة جزئية صغرى، والسين إلى سالبة كلية كبرى، والزاي إلى نتيجة سالبة جزئية، فينتج هذا الضرب مطرداً سالبة جزئية، كقولنا: «بعض الفرس أبيض، وكل فرس ليس بإنسان، فينتج: بعض الأبيض ليس بإنسان».

والضرب الخامس منها مرموز إليه ب(مجم) فإن الميم منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والجيم الأولى إشارة إلى موجبة جزئية كبرى، والجيم الثانية إشارة إلى موجبة جزئية نتيجة، كقولنا: «كل ناطق إنسان، وبعض الناطق أبيض، فينتج: بعض الإنسان أبيض».

والضرب السادس منها مرموز إليه ب(مزر) فإن الميم منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والزاي الأولى إشارة إلى سالبة جزئية كبرى، والزاي الثانية إشارة إلى نتيجة سالبة جزئية، كقولنا: «كل ناطق إنسان، وبعض الناطق ليس بأبيض، فينتج: بعض الإنسان ليس بأبيض».

وأما الضروب المحتملة للشكل الثالث بالاعتبار المذكور فيما سبق سميئة أو سقيمة فهي ستة عشر، عشرة منها سقيمة غير معتبرة في الفن، وشرطه بحسب الكيف إيجاب الصغرى، وبحسب الكم كلية إحدى المقدمتين، وبالشرط الأول سقط ثمانية أضرب سقيمة، وبالثاني سقط ضربان سقيمان، فالسنة الباقية منتجة مطردة بالجزئيتين، إحداهما موجبة جزئية، وثانيهما سالبة جزئية، فنتيجته اثنتان.

وأما السميئة من الشكل الرابع فهي ثمانية أضرب يجمعها (مم مجم سمسا مس وجس زم مز سجز). فالضرب الأول منها مرموز إليه ب(مم) فإن الميم الأولى منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والميم الثانية إلى موجبة كلية كبرى، ونتيجة هذا الضرب مرموز إليها بالجيم الثانية من (مجم) في الضرب الثاني كما سيحيء، فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، كقولنا: «كل ناطق حيوان، وكل إنسان ناطق، فينتج:

بعض الحيوان إنسان».

والضرب الثاني منها مرموز إليه ب(مجم) فإن الميم منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والجيم الأولى إشارة إلى موجبة جزئية كبرى، والجيم الثانية إشارة إلى نتيجتين موجبتين جزئيتين، إحداهما للضرب الأول، والثانية للضرب الثاني كما عرفت، فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، كقولنا: «كل ناطق جسم، وبعض الأبيض ناطق، فينتج: بعض الجسم أبيض».

والضرب الثاني منها مرموز إليه ب(سمسا) فإن السين الأولى منه إشارة إلى سالبة كلية صغرى، والميم إشارة إلى موجبة كلية كبرى، والسين الثانية مع الألف إشارة إلى نتيجة سالبة كلية، فينتج هذا الضرب سالبة كلية، مثاله: «لا شيء من الفرس بإنسان، لأنه لا شيء من الناطق بفرس، وكل إنسان ناطق، فينتج: لا شيء من الفرس بإنسان».

والضرب الرابع منها مرموز إليه ب(مس) فإن الميم منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والسين إلى سالبة كلية كبرى، ونتيجة هذا الضرب سالبة جزئية مرموز إليها بالزاي من (سجز) في الضرب الثامن كما ستعرف، فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، كقولنا: «كل صاهل حيوان، وكل إنسان ليس بصاهل، فينتج: بعض الحيوان ليس بإنسان».

والضرب الخامس منها مرموز إليه ب(جس) فإن الجيم منه إشارة إلى موجبة جزئية صغرى، والسن إشارة إلى سالبة كلية كبرى، ونتيجة هذا الضرب سالبة جزئية مرموز إليها بالزاي المذكورة أيضاً، فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، كقولنا: «بعض الناطق أبيض، وكل فرس ليس بناطق، فينتج: بعض الأبيض ليس بفرس».

والضرب السادس منها مرموز إليه ب(زم) فإن الزاي منه إشارة إلى سالبة جزئية صغرى، والميم إشارة إلى موجبة كلية كبرى، ونتيجة هذا الضرب سالبة جزئية مرموز إليها بالزاي المذكورة أيضاً، فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، كقولنا: «بعض الجسم ليس بحيوان، وكل حمار جسم، فينتج: بعض الحيوان ليس بحمار».

والضرب السابع منها مرموز إليه ب(مز) فإن الميم منه إشارة إلى موجبة كلية صغرى، والزاي إشارة إلى سالبة جزئية كبرى، ونتيجة هذا الضرب مرموز إليها بالزاي المذكورة أيضاً، فينتج هذا الضرب سالبة

جزئية، كقولنا: «كل ناطق جسم، وبعض الحيوان ليس بناطق، فينتج: بعض الجسم ليس بحيوان».

والضرب الثامن مرموز إليه ب(سجز) فإن السين منه إشارة إلى سالبة كلية صغرى، والجيم إشارة إلى موجبة جزئية كبرى، والزاي إشارة إلى خمسة نتائج كل واحد منها تستنبط من الضروب الخمسة المذكورة كما عرفت، فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، كقولنا: «كل فرس ليس بإنسان، وبعض الأسود فرس، فينتج: بعض الإنسان ليس بأسود».

وأما الضروب المحتملة للشكل الرابع بالاعتبار المذكور فيما سبق سواء كانت سميئة أو سقيمة فهي ستة عشر، ثمانية منها سقيمة غير معتبرة في الفن، وشرطه بحسب الكيف أحد الأمرين: الأول: إيجاب المقدمتين. والثاني: اختلافهما بالإيجاب والسلب، وبحسب الكم مع الإيجاب فكلية الصغرى، ومع الاختلاف فكلية إحدى المقدمتين، فباشتراط كلية الصغرى مع الإيجاب سقط ستة أضرب سقيمة، وباشتراط كلية إحدى المقدمتين مع الاختلاف سقط ضربان سقيمان، فالثمانية الباقية منتجة مطردة عند المتأخرين.

وأما الضروب السميئة منه عند المتقدمين فهي الخمسة الأول، والثلاثة الأخيرة عندهم سقيمة؛ لأنها يتحقق فيها الاختلاف الموجب لعقم النتيجة، فلذا قال المتقدمون: إن الثلاثة الأخيرة غير معتبرة في الفن.

ثم اعلم أن القياس الاقتراضي على قسمين:

الأول: اقتراضي حملي مركب من متصلتين.

والثاني: اقتراضي شرطي، وله خمسة طرق:

الأول: مركب من متصلتين.

والثاني: مركب من منفصلتين.

والثالث: مركب من حملية ومتصلة.

والرابع: مركب من حملية ومنفصلة.

والخامس: مركب من متصلة ومنفصلة، فيكون طرقه ستاً، والأمثلة المذكورة فيما سبق للاقتراضي

الحملي.

فإذا عرفت هذا فاعلم أن الأشكال الأربعة منعقدة من الطرق الخمسة للاقتراضي الشرطي كما تنعقد من الاقتراضي الحملي، وإن أنكر البعض هذا الانعقاد، وإن سكت القطب عنه في الطريق الخامس والسادس من الاقتراضي، وأن الضروب السمينية من الشكل الرابع في الاقتراضي الشرطي خمسة بالاتفاق، والثلاثة الأخيرة من الشكل الرابع غير مطردة في الاقتراضي الشرطي بالاتفاق، فبقي في الاقتراضي الشرطي تسعة عشر ضرباً منتجاً من الأشكال الأربعة، فإذا ضربنا الطرق الخمسة إلى تسعة عشر، فيحصل خمسة وتسعين احتمالاً، وإذا ضمنا هذه الاحتمالات إلى ما سبق في الاقتراضي الحملي من اثني وعشرين، فتبلغ إلى مائة وسبعة عشر، مع أن ما سبق من الأمثلة تمثيل للاقتراضي الحملي، فإذا أردت ترتيب القياس من الاقتراضي الشرطي، وتمثيله من الضرب الأول المنتج من الشكل الأول فقلت هكذا: «كلما كان هذا الشبح إنساناً فكان ناطقاً، وكلما كان ناطقاً فكان حيواناً»، فينتج هذا القياس من الضرب الأول المرموز إليه ب(مم) قولنا: «كلما كان هذا الشبح إنساناً فكان حيواناً».

ومن الضرب الثاني المنتج من الشكل الأول هكذا: «كلما كان هذا الشبح إنساناً فكان ناطقاً، وليس البتة إذا كان هذا الشبح ناطقاً كان جماداً» فينتج هذا القياس من الضرب الثاني المرموز إليه ب(مس) قولنا: «ليس البتة إذا كان هذا الشبح إنساناً كان جماداً».

ومن الضرب الثالث المنتج من الشكل الأول هكذا: «قد يكون إذا كان هذا الشبح حيواناً كان إنساناً، وإذا كان هذا الشبح إنساناً كان ناطقاً» فينتج هذا القياس من الضرب الثالث المرموز إليه ب(جمج) قولنا: «قد يكون إذا كان هذا الشبح حيواناً كان ناطقاً».

ومن الضرب الرابع المنتج من الشكل الأول هكذا: «قد يكون إذا كان هذا الشبح حيواناً كان فرساً، وليس البتة إذا كان هذا الشبح فرساً كان إنساناً» فينتج هذا القياس من الضرب الرابع المرموز إليه ب(جسز) قولنا: «قد لا يكون إذا كان هذا الشبح حيواناً كان إنساناً».

وهذه الأقيسة الأربعة المركبة من المتصلتين فهي من الضروب الأربعة المنتجة من الشكل الأول، فتبلغ الأمثلة المذكورة ههنا مع الأمثلة التي ذكرت فيما سبق من الاقترايات الحملية إلى ستة وعشرين، فبقي من الاحتمالات الحاصلة من الضرب والضم المذكورين أحد وتسعون، فاستخرج أمثلة الاحتمالات

الباقية، فميز سمين الضروب عن سقيمها، فرتب القياس الاقترابي من أعز الضروب السمينة، فتح الله لك هذا الباب.

ثم اعلم أن الشكل الأول انتقال الذهن⁷² من الأصغر إلى الأوسط، ومنه إلى الأكبر، حتى يلزم الانتقال من الأصغر إلى الأكبر، وهذا الانتقال نظم طبيعي فيستلزم الشكل الأول المطلوب لزوماً بيناً بالمعنى الأخص، فيكون بين الإنتاج والأشكال السائرة مخالفة للشكل الأول الثاني في الكبرى فقط، والثالث في الصغرى فقط، والرابع في كليهما معاً، فلا تكون ملائمة للطبع كما في الشكل الأول، فيستلزم الأشكال الثلاثة بالمطالب لزوماً بيناً بمعنى الأعم، وإن قال البعض لزوماً غير بين، ولذلك كان استلزام الأشكال الثلاثة بالمطالب خفياً غير بين، بل محتاجاً إلى البيان والتنبيه، بأن يرد كل واحد منها إلى الشكل الأول بطريق الخلف، أو بالعكس، أو بالافتراض، فالخلف الجاري في باب الرد بأن يضم نقيض النتيجة إلى إحدى مقدمتي القياس من الصغرى والكبرى، ففي الشكل الثاني بأن يجعل النقيض المذكور صغرى لكبرى القياس المرتب منه، حتى ينتج القياس الحاصل من الشكل الأول مناقضاً لصغراه، مع أنها مفروضة الصدق، وفي الشكل الثالث بأن يجعل النقيض المذكور كبرى لصغرى القياس المرتب منه⁷³ حتى ينتج القياس الحاصل من الشكل الأول مناقضاً لعكس الكبرى مع أنها مفروضة الصدق فتدبر⁷⁴.

وفي الضروب المنتجة من الشكل الرابع بالسوالب كما في الشكل الثاني، وفي المنتجة منه بالموجبات كما في الشكل الثالث، حتى ينتج القياس الحاصل من الشكل الأول نقيض عكس الأخرى، كما بين في

⁷² يعني أن الشكل الأول ما يطلق على الهيئة الذهنية الحاصلة من انتقالات الذهن كذلك، فلا شك أن الحمل صحيح فافهم. (منه)

⁷³ فإن قلت: يمكن أن يضم نقيض النتيجة إلى الصغرى في الخلف الجاري في الشكل الثاني، فما وجه السكوت عنه؟ قلت: لما لم يمكن أن يضم نقيض النتيجة إلى الصغرى في رابع الشكل الثاني، فجرى العادة بأن يضم إلى الكبرى في الضروب الأربعة المطردة للشكل الثاني كما سيجيء في التصويرات، وكذا لم يمكن أن يضم نقيض النتيجة إلى الكبرى في سادس الشكل الثالث، فلذا جرى العادة في الشكل الثالث بأن يضم نقيض النتيجة إلى الصغرى في الضروب الستة المطردة ستعلم في التصويرات إن شاء الله تعالى. (منه)

⁷⁴ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يضم النقيض إلى الكبرى حتى ينتج مناقضاً لعكس الصغرى كما سيجيء في منهوات التصويرات إن شاء الله تعالى. (منه)

شرح المطالع، والعكس الجاري في باب الرد إما بعكس الصغرى فقط، أو بعكس الكبرى فقط، أو بعكسيهما معاً، أو بعكس الصغرى مع عكس القياس والنتيجة، أو بعكس الكبرى مع عكس القياس والنتيجة، أو بعكس القياس مع عكس النتيجة، فتأمل.

والافتراض الجاري في باب الرد يحصل بالقياسين المفروضين المفروض الثاني على نظم الشكل الأول سواء كان المفروض الأول على نظم الضرب الأجل من الشكل الجاري فيه الافتراض، أو على نظم الشكل الأول كما في الافتراض الجاري في الضربين الأولين من الشكل الثالث، وفي الضرب الأول من الشكل الرابع مثلاً، أو على نظم الشكل الثاني كما في الضرب الرابع والخامس من الشكل الرابع، فظهر لك أن الزعم بأن المفروض الأول على نظم الضرب الأجل فقط، وأن القطع بأن أحد المفروضين على نظم الثاني والآخر على نظم الشكل الثالث في الضرب الخامس من الشكل الرابع منشؤها قلة التدبر.

ويجري الافتراض في كل واحد مما ينتج الجزئية من الأشكال الثلاثة، سواء كانت المقدمة المفروضة جزئية أو كلية، وقول البعض إن الافتراض في باب الرد إنما يجري في المقدمة الجزئية دون المقدمة الكلية غير مطرد؛ لأنه جار في صغيرين الضربين الأولين من الشكل الثالث، وفي كبرى الضرب الأول، وفي صغرى الضرب الرابع من الشكل الرابع، مع أن هذه المقدمات الأربعة كليات، كما يجري في باب العكس في المقدمة الكلية، ولا يمكن إجراء الافتراض فيما لا ينتج الجزئية ستقف تفصيله في التصويرات.

أما رد القياس المرتب من الأول الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة صغرى إلى كبرى القياس المرتب، فحينئذ تنتظم من الضم المذكور قياس من رابع الأول؛ لأن النقيض المذكور موجبة جزئية تصلح لصغروية الشكل الأول، وكبرى هذا الضرب سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، فينتج القياس المنتظم من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية مناقضة لصغرى القياس المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، هذا خلف، ولذا ينتج هذا الضرب سالبة كلية فتدبر⁷⁵.

فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا هذا الضرب ينتج سالبة كلية؛ لأنه لو لم ينتج هذا الضرب

⁷⁵ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يضم عكس نقيض النتيجة صغرى إلى الصغرى، فحينئذ ينتظم قياس من ثالث الشكل الأول حتى ينتج موجبة جزئية مناقضة للكبرى، فافهم.

سالبة كلية لم يصدق قولنا: «لا شيء من الإنسان بفرس» على تقدير صدق قولنا: «كل إنسان ناطق، ولا شيء من الفرس بناطق» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق⁷⁶ نقيضها، أعني «بعض الإنسان فرس»⁷⁷، ولو صدق النقيض لضممناه صغرى إلى كبرى القياس المرتب، ولو ضممناه هكذا لحصل قياس منتظم من رابع الشكل الأول، أعني: «بعض الإنسان فرس، ولا شيء من الفرس بناطق»، ولو حصل المنتظم لأنتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية مناقضة لصغرى الأصل المرتب أعني «بعض الإنسان ليس بناطق» فهذا القياس مركب من الاقترانيات الشرطيات الأربعة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة كلية لأنتج المنتظم من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية مناقضة لصغرى المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، لكن اللازم باطل والملزوم مثله، وصدق نقيضاهما، فهذا القياس خلفي ينتج قولنا: هذا الضرب ينتج سالبة كلية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من أول الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بعكس الكبرى فقط؛ لأن كبرى هذا الضرب سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، وصغراه موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، فينتظم من العكس المذكور قياس من ثاني الشكل الأول حتى ينتج المنتظم المذكور من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة كلية، فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب قلنا: «كل إنسان ناطق، ولا شيء من الفرس بناطق» مثلاً، فإذا قلنا هكذا يصدق عكس الكبرى مع عين الصغرى، فإذا صدقا فعكسنا الكبرى فإذا عكسناها يحصل من العكس المذكور قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، أعني: «كل إنسان ناطق، ولا شيء من الناطق بفرس» فإذا حصل المنتظم فينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية هي عين المطلوب، أعني: «لا شيء من الإنسان بفرس» فإذا أنتج المنتظم هذه السالبة الكلية فينتج هذا الضرب سالبة كلية، فهذا القياس مركب من الاقترانيات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا

⁷⁶ هذا التناقض إنما نشأ من نقيض النتيجة لا من هيئة القياس؛ لأنها هيئة الشكل الأول، مع أن القياس المذكور مستجمع الشرائط.

⁷⁷ اعلم أن الكبرى الثانية. وهي قولنا: ولو صدق النقيض. إما اتفاقية عامة استعمالها جائزة في القياسات الخلفية والحقيقية والعكسية والافتراضية كما في المحارات، كذا قال العصام رحمه الله، وكذا الحال في نظائرها فافهم.

إذا رتبنا القياس من هذا الضرب، فينتج سالبة كلية، لكن المقدم حق والتالي مثله، فينتج هذا الضرب سالبة كلية، وهو المطلوب.

وأما الافتراض فلا يجري في هذا الضرب؛ لأنه جار فيما ينتج الجزئية، وهذا الضرب لا ينتج الجزئية فلا يجري فيه.

وأما رد القياس المرتب من ثاني الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة صغرى إلى كبرى القياس المرتب؛ لأن النقيض المذكور موجبة جزئية تصلح لصغرية الشكل الأول، وكبرى هذا الضرب موجبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، فينتظم منهما قياس من ثالث الشكل الأول حتى ينتج المنتظم من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية مناقضة لصغرى المرتب لكونها سالبة كلية، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة كلية فتدبر⁷⁸. فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة كلية لم يصدق قولنا: «لا شيء من الإنسان بفرس» على تقدير صدق قولنا: «لا شيء من الإنسان بصاهل، وكل فرس صاهل» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «بعض الإنسان فرس»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلنا صغرى لكبرى القياس المرتب، فلو جعلنا هكذا لحصل منهما قياس منتظم من ثالث الشكل الأول، أعني: «بعض الإنسان فرس، وكل فرس صاهل» فلو حصل المنتظم ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية مناقضة لصغرى المرتب، أعني: «بعض الإنسان صاهل»، فهذا القياس مركب من الاقترانين الشرطيتين الأربعة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة كلية ينتج المنتظم المذكور موجبة جزئية مناقضة لصغرى القياس المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، هذا القياس خلفي، فهذا الضرب ينتج سالبة كلية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثاني الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق العكس، فيحصل بأن يعكس الصغرى ابتداءً، ثم يعكس القياس، ثم يعكس النتيجة المستفادة من القياس الحاصل من العكسين المذكورين؛ لأن صغرى هذا الضرب سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية لا تصلح لصغرية الشكل الأول، فينتظم من العكسين المذكورين قياس من ثان الشكل الأول حتى ينتج المنتظم من (مسس) من الشكل

⁷⁸ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر، وهو أن يضم عكس نقيض النتيجة إلى الصغرى، فحينئذ ينتظم قياس من رابع الشكل الأول حتى ينتج سالبة جزئية مناقضةً إلى الكبرى، فافهم. (منه)

الأول سالبة كلية منعكسة إلى سالبة كلية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة، فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «لا شيء من الإنسان بصاهل، وكل فرس صاهل» فإذا قلنا هكذا فيصدق عكس الصغرى مع عكس القياس المرتب، فإذا صدقاً فعكسناهما فإذا عكسناهما فيحصل من العكسين المذكورين قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فقلنا: «كل فرس صاهل، ولا شيء من الصاهل بإنسان» فإذا قلنا هكذا فينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية هي عين المطلوب، أعني بالمطلوب ههنا: «لا شيء من الإنسان بفرس» وبعكسه: «لا شيء من الفرس بإنسان»، فإذا أنتج المنتظم هذه السالبة الكلية فينتج هذا الضرب سالبة كلية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الستة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب، فينتج سالبة كلية، لكن المقدم حق والتالي مثله، فهذا القياس حقي⁷⁹ ينتج قولنا هذا الضرب ينتج سالبة كلية، وهو المطلوب.

وأما الافتراض فلا يجري في هذا الضرب؛ لأن هذا الضرب لا ينتج الجزئية، والافتراض إنما يجري فيما ينتج الجزئية، فهذا الضرب لا يجري فيه الافتراض.

وأما رد القياس المرتب من ثالث الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة صغرى إلى كبرى القياس المرتب؛ لأن النقيض المذكور موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، وكبرى هذا الضرب سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، فينتظم من الضم المذكور قياس من ثاني الأول حتى ينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لصغرى الضرب المذكور، مع أنها مفروضة الصدق، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية فتدبر⁽⁸⁰⁾، فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الحيوان ليس بإنسان» على تقدير صدق قولنا: «بعض الحيوان صاهل، وكل إنسان ليس بصاهل» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني به: «كل حيوان إنسان»، فلو صدق نقيضها لجعلنا النقيض

⁷⁹ القياس الحقي مقابل القياس الخلفي فافهم. (منه)

⁸⁰ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يضم نقيض النتيجة كبرى إلى عكس الصغرى، فحينئذ ينتظم قياس من ثالث الأول حتى ينتج موجبة جزئية مناقضة لعكس الكبرى فافهم. (منه)

المذكور صغرى لكبرى المرتب، فلو جعلنا هكذا لحصل منهما قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، فلو حصل المنتظم لقلنا: «كل حيوان إنسان، وكل إنسان ليس بصاهل» فلو قلنا هكذا لأنتج المنتظم المذكور من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لصغرى القياس المرتب، أعني: «كل حيوان ليس بصاهل» فهذا القياس مركب من الافتراضات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية ينتج المنتظم المذكور هذا السالبة المناقضة إلى الصغرى المذكورة، مع أنها مفروضة الصدق، هذا القياس خلفي ينتج قولنا: هذا الضرب ينتج سالبة جزئية وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثالث الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بعكس الكبرى فقط؛ لأن كبرى هذا الضرب سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، وصغراه موجبة جزئية تصلح لصغروية الشكل الأول، فينتظم من العكس المذكور قياس من رابع الشكل الأول حتى ينتج سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فتصوير القياس بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «بعض الحيوان صاهل، وكل إنسان ليس بصاهل» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فيصدق عكس الكبرى مع عين الصغرى، فإذا صدقنا فعكسنا الكبرى، فإذا عكسناها فيحصل قياس منتظم من رابع الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فقلنا: «بعض الحيوان صاهل، وكل صاهل ليس بإنسان» فإذا قلنا هكذا فينتج المنتظم من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الحيوان ليس بإنسان» فإذا أنتج المنتم المذكور هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، هذا القياس حقي ينتج قولنا هذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثالث الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصفي الموضوع والمحمول، فيحصل من الفرض المذكور قضيتان شخصيتان، فيضم الشخصية الثانية إلى كبرى القياس المرتب، فحينئذ ينتظم قياس من أول الشكل الثاني، فينتج سالبة شخصية، ثم يفرض عكس الشخصية الأولى صغرى، والنتيجة المستنبطة من القياس المنتظم الأول كبرى، فحينئذ ينتظم قياس ثان من رابع الشكل الأول، فينتج المنتظم الثاني من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فالافتراض يحصل في هذا الضرب بالقياسين: أحدهما من الضرب الأجل من هذا الشكل، وثانيهما من الشكل الأول، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فتصوير

الافتراض بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «بعض الحيوان ناطق، وكل فرس ليس بناطق» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالحيوانية والناطقية، فإذا فرضنا هكذا فيحصل من الفرض المذكور قضيتان شخصيتان، أعني: «زيد حيوان، زيد ناطق»، فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الثانية صغرى لكبرى القياس المرتب، فإذا جعلنا هكذا فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الثاني، أعني: «زيد ناطق، وكل فرس ليس بناطق» فإذا حصل المنتظم فينتج من (مسس) من الشكل الثاني: «زيد ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم هذه الشخصية فنفرض عكس الشخصية الأولى صغرى، والنتيجة المستنبطة من المنتظم الأول كبرى، فإذا فرضنا هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من رابع الشكل الأول، أعني به: «بعض الحيوان مسمى بزيد⁸¹، وكل مسمى بزيد ليس بفرس» فإذا حصل المنتظم الثاني فينتج من (جسس) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، أعني به: «بعض الحيوان ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم الثاني هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات التسعة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فينتج سالبة جزئية، لكن رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من رابع الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة صغرى إلى كبرى القياس المرتب؛ لأن النقيض المذكور موجبة كلية تصلح لصغرية الشكل الأول، وكبرى هذا الضرب موجبة كلية يصلح لكبروية الشكل الأول، فحينئذ ينتظم منها قياس من أول الشكل الأول حتى ينتج من (مم) من الشكل الأول موجبة كلية مناقضة لصغرى القياس المرتب؛ لأن صغره سالبة جزئية، والموجبة الكلية مناقضة لها، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الحيوان ليس بإنسان» على تقدير صدق قولنا: «بعض الحيوان ليس بناطق، وكل إنسان ناطق» مثلاً، فلو لم يصدق هذا النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني به: «كل حيوان إنسان»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه صغرى لكبرى القياس المرتب، فلو جعلنا هكذا لحصل منها قياس منتظم من أول الشكل الأول، فلو حصل المنتظم لقلنا: «كل حيوان إنسان، وكل إنسان ناطق»، فلو قلنا هكذا لأنتج المنتظم من (مم) من

⁸¹ إنما عبرنا في المنتظم الثاني بمسمى زيد لأن الشخصية مؤلة بالكلية، ولأن يصلح الحمل فافهم. (منه)

الشكل الأول موجبة كلية مناقضة لصغرى المرتب، أعني: «كل حيوان ناطق»، فهذا القياس مركب من الاقترانيات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية ينتج المنتظم المذكور هذه الموجبة الكلية المناقضة للصغرى، مع أنها مفروضة الصدق، هذا القياس خلفي، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من رابع الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصف الموصوف، ومسلوباً عنه وصف المحمول، حتى يحصل قضيتان شخصيتان، فيضم الشخصية صغرى إلى كبرى القياس المرتب، فحينئذ ينتظم قياس من ثاني الشكل الثاني، فينتج شخصية سالبة، ثم يفرض عكس الشخصية الأولى صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول كبرى، فحينئذ ينتظم قياس ثاني من رابع الشكل الأول، فينتج المنتظم الثاني من (جسر) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فيحصل الافتراض في هذا الضرب بالقياسين المفروضين، أحدهما من ثاني الشكل الثاني، وثانيهما من رابع الشكل الأول، فتدبر⁸²؛ لكن الافتراض إنما يجري في صغرى هذا الضرب ما دام ذات الموضوع موجوداً لأنها سالبة جزئية لا تقتضي وجود الموضوع، فلا يكون ذات الموضوع فيها موجوداً في جميع الأفراد محققاً كان أو مقدراً، كما في قولنا: «شريك الباري ليس ببصير»؛ لأن ذات الموضوع فيه ممتنع الوجود، فلذا قيل: إن الافتراض إنما يجري في صغره إذا كانت مركبة ضرورة وجود ذات الموضوع فيها، هذا قول مشهوري.

والتحقيق أن السالبة الممتنع وجود ذات الموضوع فيها لا تكون قضية حقيقية ولا خارجية، فحينئذ لم تستعمل في العلوم، فهذه السالبة لم تقع صغرى لهذا الضرب، فلا يحتاج في إجراء الافتراض في صغره إلى تقييدها بكونها مركبة فتبصر⁸³ فلا تغفل، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فتصويره بالمثال الجزئي

⁸² وجه التدبر إذا فرضنا عكس الشخصية الثانية السالبة كبرى لكبرى القياس المرتب، فيكون القياس المفروض الأول من ثاني الشكل الأول، وإذا فرضنا عينها كبرى فيكون المفروض الأول من أول الشكل الثاني، وعلى كلا التقديرين يحصل المنتظم الثاني بأن يجعل عكس الشخصية الأولى صغرى، والنتيجة المستفادة كبرى، فافهم. (منه)

⁸³ وجه التبصر أن السالبة الممتنع وجود موضوعها يصح أن تعتبر حقيقية أو خارجية كما قال الكليني رحمه الله في رسالة الإمكان. (منه)

هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «بعض الحيوان ليس بصاهل، وكل فرس صاهل» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالحيوانية ومسلوباً عن الصاهلية، فإذا فرضنا هكذا فيحصل من الفرض المذكور قضيتان شخصيتان، أعني بهما: «زيد حيوان، وزيد ليس بصاهل» فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الثانية صغرى لكبرى المرتب، فإذا جعلناها هكذا فيحصل قياس منتظم من ثاني الشكل الثاني، أعني به: «زيد ليس بصاهل، وكل فرس صاهل»، فإذا حصل المنتظم فينتج من (مسس) من الشكل الثاني: «زيد ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه الشخصية السالبة فنجعل عكس الشخصية الأولى صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول كبرى، فإذا جعلنا هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من (جسز) من الشكل الأول، أعني به: «بعض الحيوان مسمى بزيد، وكل مسمى بزيد ليس بفرس»، فإذا حصل المنتظم الثاني فينتج من الضرب المذكور سالبة جزئية هي عين المطلوب، أعني به: «بعض الحيوان ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذا السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات التسعة، فينتج قولنا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فينتج سالبة جزئية، هذا القياس حقي، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما العكس فلا يجري في هذا الضرب؛ لأن صغراه سالبة جزئية لا عكس لها لزوماً، ولو وجد لها عكس لكن لم تصلح لصغروية الشكل الأول ولا لكبرويته، وكبراه موجبة كلية تنعكس إلى موجبة جزئية لم تصلح لكبروية الشكل الأول، فلذا لم يمكن الرد إلى الشكل الأول بطريق العكس في هذا الضرب، فلا يجري فيه.

وأما رد القياس المرتب من الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة كبرى إلى صغرى القياس المرتب، فحينئذ ينتظم قياس من ثاني الشكل الأول لأن النقيض المذكور سالبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول حتى ينتج المنتظم من (مسس)⁸⁴ من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لعكس الكبرى لأنها موجبة كلية تنعكس إلى موجبة جزئية، فحينئذ يناقض عكس النتيجة

⁸⁴ أو ينتج من (مسس) من الأول سالبة كلية هي أخص من نقيض الكبرى لأنها موجبة كلية، ونقيضها سالبة جزئية، والسالبة الكلية أخص من السالبة الجزئية، وصدق الأخص مستلزم لصدق الأعم، فيلزم صدق نقيض الكبرى مع أنها مفروضة الصدق فافهم. (منه)

المستفادة من الخلفي إلى عكسها، مع أن الكبرى وعكسها مفروضا الصدق، وكذب العكس يستلزم كذب الأصل، وإن لم يستلزم صدق العكس صدق الأصل؛ لجواز أن يكون أعم منه، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية تدبر⁸⁵، فتصويره بالمثل الجزئي هكذا لو لم ينتج هذا الضرب موجبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الحيوان إنسان» على تقدير صدق قولنا: «كل ناطق حيوان، وكل ناطق إنسان» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني به: «لا شيء من الحيوان بإنسان» فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه كبرى لصغرى القياس المرتب، فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، فلو حصل المنتظم لقنا: «كل ناطق حيوان، ولا شيء من الحيوان بإنسان»، ولو قلنا هكذا ينتج من (مسس) من الشكل سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية مناقضة⁸⁶ عكس الكبرى، أعني: «لا شيء من الناطق بإنسان»، فهذا القياس مركب من الاقتراحيات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا لو لم ينتج هذا الضرب موجبة جزئية ينتج المنتظم المذكور سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية مناقضة لعكس الكبرى، مع أنهما مفروضا الصدق، هذا القياس خلفي، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من أول الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بعكس الصغرى فقط؛ لأن صغرى هذا الضرب موجبة كلية تنعكس إلى موجبة جزئية تصلح لصغروية الشكل الأول، فحينئذ ينتظم قياس من ثالث الشكل الأول حتى ينتج من (جميع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فتصوير العكس بالمثل الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق حيوان، وكل ناطق إنسان» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فيصدق عكس الصغرى مع عين الكبرى، فإذا صدقاً فعكسنا الصغرى، فإذا عكسناها فيحصل قياس منتظم من ثالث الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فقلنا: «بعض الحيوان ناطق، وكل ناطق إنسان» فإذا قلنا هكذا

⁸⁵ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يضم عكس نقيض النتيجة كبرى إلى الكبرى، فحينئذ ينتظم قياس من ثاني الأول حتى ينتج سالبة كلية عكسها مناقض إلى عكس الصغرى فافهم. (منه)

⁸⁶ عكس الكبرى قولنا: «بعض الإنسان ناطق»، وهو مناقض لقولنا: «لا شيء من الإنسان بناطق» وهو عكس النتيجة المستفادة من الخلف فافهم. (منه)

فينتج المنتظم من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الحيوان إنسان»، فإذا أنتج المنتظم هذه الموجبة الجزئية فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الستة، فينتج إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من أول الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصفي الموضوع والمحمول، فحينئذ يحصل قضيتان شخصيتان من الفرض المذكور، ثم يجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس فينتظم قياس من أول الشكل الأول حتى ينتج شخصية، ثم يجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول الكبرى، فيحصل قياس منتظم ثان من ثالث الشكل الأول حتى ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية فتدبر⁸⁷. فتصوير الافتراض بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق حيوان، وكل ناطق إنسان» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالناطقية والحيوانية، فإذا فرضنا هكذا فيحصل قضيتان شخصيتان، أعني بهما: «زيد ناطق، وزيد حيوان» مثلاً، فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، فإذا جعلناها هكذا فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الأول، أعني: «زيد ناطق، وكل ناطق إنسان»، فإذا حصل المنتظم فينتج: «زيد إنسان»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه الشخصية فيجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول الكبرى، فإذا جعلنا هكذا فيحصل منهما قياس منتظم ثان من ثالث الشكل الأول، أعني: «بعض الحيوان مسمى بزید، وكل مسمى بزید إنسان»، فإذا حصل المنتظم الثاني فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الحيوان إنسان»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه الموجبة الجزئية فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات التسعة، فينتج قولنا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج موجبة جزئية، لكن المقدم حق، والتالي مثله، فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، وهو المطلوب.

⁸⁷ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يجري الافتراض في كبراه بأن يفرض موضوع الكبرى ذاتاً متصفاً بوصفي الموضوع والمحمول، ويجعل الشخصية الأولى صغرى والصغرى كبرى في القياس الأول، ويجعل عكس النتيجة المستفادة من المنتظم الأول صغرى، والشخصية الثانية كبرى في المنتظم الثالث فافهم. (منه)

وأما رد القياس المرتب من ثاني الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة كبرى لصغرى القياس المرتب؛ لأن النقيض المذكور موجبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، وصغرى هذا الضرب موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، فحينئذ ينتظم منهما قياس من أول الشكل الأول، حتى ينتج من (مم) من الشكل الأول موجبة كلية عكسها مناقض لعكس الكبرى، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية فتدبر⁸⁸. فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الحيوان ليس بفرس» على تقدير صدق قولنا: «كل ناطق حيوان، وكل ناطق ليس بفرس» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها أعني به: «كل حيوان فرس»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه كبرى لصغرى المرتب، فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من أول الشكل، فلو حصل المنتظم قلنا: «كل ناطق حيوان، وكل حيوان فرس»، فلو قلنا هكذا ينتج من (مم) من الشكل الأول موجبة كلية عكسها مناقض لعكس الكبرى، أعني بالنتيجة: «كل ناطق فرس» وبالعكسها «بعض الفرس ناطق» وبالعكس الكبرى «كل فرس ليس بناطق»، فهذا القياس مركب من الاقتراحيات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية ينتج المنتظم هذه الموجبة الكلية المناقضة عكسها إلى عكس الكبرى، مع أن عكسيهما وعينيها مفروضة الصدق، لكن التالي باطل والمقدم مثله، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية⁸⁹، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثاني الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بعكس الصغرى فقط؛ لأن صغرى هذا الضرب موجبة كلية تنعكس إلى موجبة جزئية تصلح لصغروية الشكل الأول، وكبراه سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، فينتظم قياس من رابع الشكل الأول، حتى ينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية،

⁸⁸ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر، وهو أن يضم نقيض النتيجة صغرى إلى عكس الكبرى، فينتظم قياس من ثاني الشكل الأول حتى ينتج سالبة كلية عكسها مناقض لعكس الصغرى، مع أنها مفروضة الصدق فافهم. (منه)

⁸⁹ أو ينتج موجبة كلية هي أخص من نقيض الكبرى، لأنها سالبة كلية نقيضها موجبة جزئية، والموجبة الكلية أخص من الموجبة الجزئية فافهم. (منه)

فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق حيوان، وكل ناطق ليس بفرس» مثلاً، فإذا قلنا هكذا صدق عكس الصغرى مع عين الكبرى، فإذا صدقاً فعكسنا الصغرى، فإذا عكسناها فيحصل قياس منتظم من رابع الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فقلنا: «بعض الحيوان ناطق، وكل ناطق ليس بفرس»، فإذا قلنا هكذا فينتج المنتظم من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فإذا أنتج المنتظم هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقتراحيات الشرطيات الستة، فينتج قولنا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة جزئية، هذا القياس حقي، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثاني الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصفي الموضوع والمحمول، فحينئذ يحصل شخصيتان فيجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، فينتظم قياس من ثاني الشكل الأول حتى ينتج شخصية، ثم يجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول الكبرى، فحينئذ ينتظم قياس ثان من رابع الشكل الأول حتى ينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية تدبر⁹⁰. فتصوير الافتراض بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق حيوان، وكل ناطق ليس بفرس» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالناطقية والحيوانية، فإذا فرضنا هكذا فتحصل قضيتان شخصيتان، أعني: «زيد ناطق، وزيد حيوان»، فإذا حصلنا فيجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى المرتب، فإذا جعلنا هكذا فيحصل قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، أعني: «زيد ناطق، وكل ناطق ليس بفرس»، فإذا حصل المنتظم فينتج: «زيد ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم هذه الشخصية فنجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من القياس المنتظم الأول الكبرى، فإذا جعلنا هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من رابع الشكل الأول، أعني: «بعض الحيوان مسمى بزيد، وكل مسمى بزيد ليس بفرس»، فإذا حصل المنتظم

⁹⁰ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يفرض ذات موضوع الكبرى فرداً موصوفاً بوصف الموضوع ومسلوباً عنه المحمول، ويجعل الشخصية الأولى صغرى والصغرى الكبرى، فيحصل قياس من أول الأول، فينتج شخصية، ثم يجعل عكس النتيجة المستفادة من القياس الأول صغرى، والشخصية الثانية الكبرى، حتى يحصل قياس ثان من رابع الأول، فينتج عين المطلوب فافهم. (منه)

الثاني فينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فإذا أنتج المنتظم الثاني هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات التسعة، فينتج قولنا إذا ربنا القياس من هذا الضرب ينتج هذا الضرب سالبة جزئية، لكن المقدم حق والتالي مثله، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثالث الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم النتيجة كبرى إلى صغرى القياس المرتب؛ لأن النقيض المذكور سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، وصغرى هذا الضرب موجبة جزئية تصلح لصغروية الشكل الأول، فحينئذ ينتظم قياس من رابع الشكل الأول حتى ينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية مناقضة لكبرى المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية تدبر⁹¹. فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب موجبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الأبيض إنسان» على تقدير صدق قولنا: «بعض الناطق أبيض، وكل ناطق إنسان» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني به: «كل أبيض ليس بإنسان»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه كبرى لصغرى القياس المرتب، فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من رابع الشكل الأول، فلو حصل المنتظم قلنا: «بعض الناطق أبيض، وكل أبيض ليس بإنسان»، فلو قلنا هكذا ينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية مناقضة لكبرى القياس المرتب، أعني: «بعض الناطق ليس بإنسان»، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب موجبة جزئية ينتج المنتظم سالبة جزئية مناقضة لكبرى القياس المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، هذا القياس خلفي، فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثالث الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بعكس الصغرى فقط؛ لأن صغرى هذا الضرب موجبة جزئية تنعكس إلى موجبة جزئية تصلح لصغروية الشكل الأول، وكبراه موجبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، فحينئذ ينتظم قياس من ثالث الشكل الأول حتى

⁹¹ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يفرض عكس نقيض النتيجة كبرى والكبرى صغرى، فحينئذ ينتظم من ثاني الشكل الأول حتى ينتج سالبة كلية مناقضة إلى الصغرى فافهم.

ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذه الضرب موجبة جزئية، فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «بعض الناطق أبيض، وكل ناطق إنسان»، فإذا قلنا هكذا فيصدق عكس الصغرى مع عين الكبرى، فإذا صدقتا فعكسنا الصغرى، فإذا عكسناها فيحصل قياس منتظم من ثالث الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فنقول: «بعض الأبيض ناطق، وكل ناطق إنسان»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الأبيض إنسان»، فإذا أنتج المنتظم هذه الموجبة الجزئية فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الستة، فينتج قولنا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثالث الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصفي الموضوع والمحمول، فحينئذ يحصل من الفرض المذكور قضيتان شخصيتان، ثم يجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، فحينئذ ينتظم قياس من أول الشكل الأول حتى ينتج شخصية، ثم يجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول الكبرى، فحينئذ ينتظم قياس ثان من ثالث الأول حتى ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فتصوير الافتراض⁹² بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فنقول: «بعض الناطق أبيض، وكل ناطق إنسان» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالناطقية والأبيضية، فإذا فرضنا هكذا فيحصل قضيتان شخصيتان، أعني: «زيد ناطق، وزيد أبيض»، فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، فإذا جعلنا هكذا فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الأول، أعني: «زيد ناطق، وكل ناطق إنسان»، فإذا حصل المنتظم فينتج: «زيد إنسان»، فإذا أنتج المنتظم هذه الشخصية فنجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول الكبرى، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من ثالث الشكل الأول، أعني: «بعض الأبيض مسمى بزید، وكل مسمى بزید إنسان»، فإذا

⁹² وإجراء الافتراض في كبرى هذا الضرب مستلزم لإنتاج الكبرى الجزئية في الشكل الأول، مع أن الإنتاج المذكور غير معتبر في الفن لعدم اطراده في الإنتاج. (منه)

حصل المنتظم الثاني فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الأبيض إنسان»، فإذا أنتج المنتظم الثاني هذه الموجبة الجزئية فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات التسعة، فينتج قولنا⁹³ إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من رابع الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة كبرى لصغرى القياس المرتب، فحينئذ ينتظم قياس من ثالث الشكل الأول حتى ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية مناقضة لكبرى المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية تدبر⁹⁴. فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الأبيض ليس بإنسان» مثلاً على تقدير صدق قولنا: «بعض الفرس أبيض، وكل فرس ليس بإنسان» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «كل أبيض إنسان»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه كبرى لصغرى القياس المرتب، فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من ثالث الشكل الأول، فلو حصل المنتظم لقلنا: «بعض الفرس أبيض، وكل أبيض إنسان»، فلو قلنا هكذا ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية مناقضة لكبرى القياس المرتب، أعني: «بعض الفرس إنسان»، فهذا القياس مركب من الاقترايات الخمسة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية ينتج المنتظم موجبة جزئية مناقضة لكبرى المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، هذا الصدق خلفي، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من رابع الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بعكس الصغرى فقط؛ لأنها موجبة جزئية تنعكس إلى موجبة جزئية تصلح لصغرية الشكل الأول، وكبرى هذا الضرب سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، فحينئذ ينتظم قياس من رابع الشكل الأول، حتى ينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية،

⁹³ لكن رتبنا القياس من هذا الضرب، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب. (منه)

⁹⁴ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يضم نقيض النتيجة إلى عكس الكبرى، فحينئذ ينتظم قياس من ثاني الأول حتى ينتج مناقضاً إلى عكس الصغرى فافهم. (منه)

فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «بعض الفرس أبيض، وكل فرس ليس بإنسان» مثلاً، فإذا قلنا هكذا يصدق عكس الصغرى مع عين الكبرى، فإذا صدقاً فعكسنا الصغرى، فإذا عكسناها فيحصل قياس منتظم من رابع الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فنقول: «بعض الأبيض فرس، وكل فرس ليس بإنسان»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الأبيض ليس بإنسان»، فإذا أنتج المنتظم هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الستة، فينتج قولنا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فينتج سالبة جزئية، هذا القياس حقي، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من رابع الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصفي الموضوع والمحمول، فحينئذ يحصل قضيتان شخصيتان، فيجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، فينتظم قياس من ثاني الشكل الأول حتى ينتج شخصية، ثم يجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول الكبرى، فينتظم قياس ثان من رابع الشكل الأول، حتى ينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فتصوير الافتراض بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «بعض الإنسان أبيض، وكل إنسان ليس بفرس» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالإنسانية والأبيضية، فإذا فرضنا هكذا فيحصل قضيتان شخصيتان، أعني: «زيد إنسان، وزيد أبيض»، فإذا حصلنا فجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، فإذا جعلناها فيحصل قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، أعني: «زيد إنسان، وكل إنسان ليس بفرس»، فإذا حصل المنتظم فينتج: «زيد ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم هذه السالبة الشخصية فنجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول الكبرى، فإذا جعلناها هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من رابع الشكل الأول، أعني: «بعض الأبيض مسمى بزيد، وكل مسمى بزيد ليس بفرس»، فإذا حصل المنتظم الثاني فينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الأبيض ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات التسعة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة جزئية، هذا القياس حقي، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من خامس الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة كبرى إلى صغرى القياس المرتب؛ لأن النقيض المذكور سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، وصغرى هذا الضرب موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، فحينئذ ينتظم قياس من ثاني الشكل الأول حتى ينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لكبرى القياس المرتب، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية تدبر⁹⁵. فتصوير الخلف بالمثل الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب موجبة لم يصدق قولنا: «بعض الإنسان أبيض» على تقدير صدق قولنا: «كل ناطق إنسان، وبعض الناطق أبيض» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «كل إنسان ليس بأبيض»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه كبرى لصغرى المرتب، فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، فلو حصل المنتظم لقلنا: «كل ناطق إنسان، وكل إنسان ليس بأبيض»، فلو قلنا هكذا ينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لكبرى القياس المرتب، أعني: «كل ناطق ليس بأبيض»، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب موجبة جزئية ينتج المنتظم سالبة كلية مناقضة لكبرى القياس المرتب، مع أنها مفروضة الصدق⁹⁶، هذا القياس خلفي، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من خامس الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بأن يعكس الكبرى أولاً، ثم يعكس القياس، ثم يعكس النتيجة؛ لأن كبرى هذا الضرب موجبة جزئية تنعكس إلى موجبة جزئية لم تصلح لكبروية الشكل الأول، بل تصلح لصغرويته، وصغراه موجبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، فحينئذ ينتظم قياس من ثالث الشكل الأول حتى ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية تنعكس إلى موجبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فتصوير العكس بالمثل الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق إنسان، وبعض الناطق أبيض» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فيصدق عكس الكبرى مع عكس القياس، فإذا صدقا فعكسناهما فيحصل

⁹⁵ وجه التدبر إشارة إلى احتمال آخر وهو أن يفرض عكس نقيض النتيجة كبرى، والكبرى صغرى، فحينئذ ينتظم قياس من رابع الأول حتى ينتج سالبة جزئية مناقضة إلى الصغرى فافهم. (منه)

⁹⁶ يعني أن هذا اللازم باطل والملزوم مثله، فينتج هذا الضرب موجبة جزئية وهو المطلوب، وكذا الحال في البواقي. (منه)

قياس منتظم من ثالث الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فنقول: «بعض الأبيض ناطق، وكل ناطق إنسان»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية تنعكس إلى موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني به: «بعض الأبيض إنسان»، ويعكس إلى: «بعض الإنسان أبيض»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه الموجبة الجزئية فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترانيات الشرطيات الستة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من خامس الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل في هذا الضرب بأن يفرض موضوع الكبرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصفي الموضوع والمحمول، فيحصل من الفرض المذكور قضيتان شخصيتان، ثم يجعل الشخصية الأولى صغرى، وصغرى القياس كبرى، فينتظم قياس من أول الشكل الأول حتى ينتج شخصية، ثم يجعل عكس النتيجة المستفادة من المنتظم الأولى صغرى، والشخصية الثانية كبرى، فينتظم قياس ثان من ثالث الشكل الأول حتى ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية. فتصوير الافتراض بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فنقول: «كل متحيز جسم، وبعض المتحيز إنسان» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الكبرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالمتحيزية والإنسانية، فإذا فرضنا هكذا فيحصل قضيتان شخصيتان، أعني: «زيد متحيز، وزيد إنسان»، فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الأولى صغرى، وصغرى القياس المرتب كبرى، فإذا جعلنا هكذا فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الأول، أعني: «زيد متحيز، وكل متحيز جسم»، فإذا حصل المنتظم فينتج: «زيد جسم»، فإذا أنتج المنتظم الأول هذه النتيجة فنجعل عكسها صغرى، والشخصية الثانية كبرى، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من ثالث الشكل الأول، أعني: «بعض الجسم مسمى بزيد، وكل مسمى بزيد إنسان»، فإذا حصل المنتظم الثاني فينتج من (جم) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الجسم إنسان»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه الموجبة الجزئية فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترانيات الشرطيات التسعة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج موجبة جزئية، هذا القياس حقي، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من سادس الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة كبرى لصغرى القياس المرتب؛ لأن النقيض المذكور موجبة كلية تصلح لكبروية الشكل

الأول، وصغرى هذا الضرب موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، فحينئذ ينتظم قياس من أول الشكل الأول حتى ينتج من (مم) من الشكل الأول موجبة كلية مناقضة لكبرى القياس المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية. فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الإنسان ليس بأبيض» على تقدير صدق: «كل ناطق إنسان، وبعض الناطق ليس بأبيض» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «كل إنسان أبيض»، فلو لم يصدق النقيض المذكور لجعلناه كبرى لصغرى المرتب، فلو جعلنا هكذا لحصل قياس منتظم من أول الشكل الأول، فلو حصل المنتظم لقلنا: «كل ناطق إنسان، وكل إنسان أبيض»، فلو قلنا هكذا ينتج من (مم) من الشكل الأول موجبة كلية مناقضة لكبرى المرتب، أعني: «كل ناطق أبيض»، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية ينتج المنتظم المذكور موجبة كلية مناقضة لكبرى القياس المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، هذا القياس خلفي، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من سادس الشكل الثالث إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الكبرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصف الموضوع ومسلوباً عنه وصف المحمول، فحينئذ يحصل قضيتان شخصيتان، ثم يجعل الشخصية الأولى صغرى، وصغرى القياس المرتب كبرى، فحينئذ ينتظم قياس من أول الشكل الأول حتى ينتج شخصية، ثم يجعل عكس النتيجة المستفادة من المنتظم الأول صغرى، والشخصية الثانية كبرى، فحينئذ ينتظم قياس ثان من رابع الشكل الأول حتى ينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية. فتصوير الافتراض بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل متحيز جسم، وبعض المتحيز ليس بفرس» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الكبرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالمتحيزية ومسلوباً عنه الفرسية، فإذا فرضنا هكذا فيحصل قضيتان شخصيتان، أعني: «زيد متحيز، وزيد ليس بفرس»، فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الأولى صغرى، وصغرى القياس المرتب كبرى، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الأول، أعني: «زيد متحيز، وكل متحيز جسم»، فإذا حصل المنتظم فينتج: «زيد جسم»، فإذا أنتج المنتظم الأول هذه الشخصية الموجبة فنجعل عكسها صغرى، والشخصية الثانية كبرى، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من رابع الشكل الأول، أعني: «بعض الجسم مسمى بزيد، وكل

مسمى بزید لیس بفرس»، فإذا حصل المنتظم الثاني فينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الجسم ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات التسعة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة جزئية، هذا القياس حقي، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما العكس فلا يجري في هذا الضرب؛ لأن كبراه سالبة جزئية لا عكس لها لزوماً، ولو وجد⁹⁷ عكسها لكن لا يصلح لكبروية الشكل الأول، فإن شرطه كلية الكبرى، ولا يعكس القياس المرتب بأن يجعل الصغرى كبرى والكبرى صغرى؛ لأن كبرى هذا الضرب سالبة جزئية لم تصلح لصغروية الشكل الأول، فلا يقبل الرد إلى الشكل الأول بطريق العكس لا بعكس الصغرى ولا بعكس الكبرى، فتعين فيه الرد بطريق الخلف والافتراض.

وأما رد القياس المرتب من أول الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة كبرى لصغرى القياس المرتب؛ لأن النقيض المذكور سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، وصغرى هذا الضرب موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، حتى ينتظم قياس من ثاني الشكل الأول، فينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لعكس الكبرى، مع أن عكسها معها مفروض الصدق لصدق العكس على تقدير صدق الأصل، هذا خلف، فلماذا أنتج هذا الضرب موجبة جزئية تدبر⁹⁸. فتصوير الخلف بالمثل الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب موجبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الحيوان إنسان» على تقدير صدق قولنا: «كل ناطق حيوان، وكل إنسان ناطق» مثلاً، ولو لم يصدق هذا النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «كل حيوان ليس بإنسان»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلنا هذا النقيض كبرى لصغرى القياس المرتب، فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من ثاني

⁹⁷ قلنا: ولو وجد عكسها؛ لأنه إذا كانت كبرى هذا الضرب سالبة جزئية مشروطة خاصة أو عرفية خاصة فتعكس إلى عرفية خاصة فافهم. (منه)

⁹⁸ أشار بالتدبر إلى احتمال آخر وهو أن يضم عكس نقيض النتيجة كبرى إلى عكس الكبرى حتى ينتظم قياس من رابع الأول فينتج سالبة جزئية مناقضة إلى الصغرى فافهم. (م)

الشكل الأول، فلو حصل المنتظم قلنا: «كل ناطق حيوان، وكل حيوان ليس بإنسان»، فلو قلنا هكذا ينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لعكس الكبرى، أعني: «كل ناطق ليس بإنسان»، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب موجبة جزئية ينتج المنتظم المذكور سالبة كلية مناقضة لعكس الكبرى، مع أن عكسها مثل عينها مفروض الصدق، هذا قياس خلفي، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من أول الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بأن يعكس القياس ثم يعكس النتيجة، فينتظم قياس من أول الشكل الأول حتى ينتج من (مم) من أول الشكل الأول موجبة كلية تنعكس إلى موجبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية. فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق حيوان، وكل إنسان ناطق» مثلاً، فإذا قلنا هكذا يصدق عكس القياس مع عكس النتيجة، فإذا صدقنا فعكسنا القياس المرتب، فإذا عكسناه فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فنقول: «كل إنسان ناطق، وكل ناطق حيوان»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (مم) من الشكل الأول موجبة كلية تنعكس إلى موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني به: «بعض الحيوان إنسان»، وبعكسه: «بعض الإنسان حيوان»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه الموجبة الكلية المنعكسة إلى الموجبة الجزئية المذكورة فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الستة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج موجبة جزئية، هذا قياس حقي، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من أول الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الكبرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصفي الموضوع والمحمول، فحينئذ يحصل من الفرض المذكور قضيتان شخصيتان، ثم يجعل الشخصية الثانية صغرى، وصغرى القياس المرتب كبرى، حتى ينتظم قياس من أول الشكل الأول، فينتج شخصية، ثم يجعل عكس النتيجة المستفادة من المنتظم الأول صغرى، والشخصية الأولى كبرى، حتى ينتظم قياس ثان من ثالث الشكل الأول، فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية. فتصوير الافتراض بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق حيوان، وكل إنسان ناطق» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الكبرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالإنسانية والناطقية، فإذا فرضنا هكذا فيحصل

قضيتان شخصيتان، أعني بهما: «زيد إنسان، وزيد ناطق»، فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الثانية صغرى، وصغرى القياس المرتب كبرى، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الأول، أعني: «زيد ناطق، وكل ناطق حيوان»، فإذا حصل المنتظم فينتج: «زيد حيوان»، فإذا أنتج المنتظم هذه الشخصية فنجعل عكس النتيجة المستفادة من المنتظم الأول صغرى، والشخصية الأولى كبرى، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من ثالث الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم الثاني فنقول: «بعض الحيوان مسمى بزيد، وكل مسمى بزيد إنسان»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الحيوان إنسان»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه الموجبة الجزئية فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات العشرة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج موجبة جزئية، هذا قياس حقي، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثاني الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة كبرى إلى صغرى القياس؛ لأن النقيض المذكور سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، وصغرى هذا الضرب موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، فينتظم قياس من ثاني الشكل الأول حتى ينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لعكس الكبرى، هذا خلف، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية تدبر⁹⁹. فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب موجبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الإنسان أبيض» على تقدير صدق قولنا: «كل ناطق إنسان، وبعض الأبيض ناطق» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «كل إنسان ليس بأبيض»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه كبرى لصغرى القياس المرتب، فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، فلو حصل المنتظم قلنا: «كل ناطق إنسان، وكل إنسان ليس بأبيض»، فلو قلنا هكذا ينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لعكس الكبرى، أعني: «كل ناطق ليس بأبيض»، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب

⁹⁹ أشار بالتدبر إلى احتمال آخر وهو أن يفرض عكس نقيض النتيجة كبرى، وعكس الكبرى صغرى، فحينئذ ينتظم قياس من رابع الأول حتى ينتج مناقضاً إلى صغرى فافهم. (منه)

موجبة جزئية ينتج المنتظم المذكور سالبة كلية مناقضة لعكس الكبرى، لكن اللازم باطل وكذا الملزوم، وصدق نقيضاهما، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثاني الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بأن يعكس القياس ثم يعكس النتيجة المستفادة من عكس القياس المرتب؛ لأنه قياس منتظم من ثالث الشكل الأول، والنتيجة المستفادة منه موجبة جزئية، فيحصل المطلوب بالعكسين المذكورين، فلهذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية. فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق إنسان، وبعض الأبييض ناطق»، فإذا قلنا هكذا فيصدق عكس القياس المرتب مع عكس النتيجة، فإذا صدقا فعكسناهما، فإذا عكسناهما فقلنا: «بعض الأبييض ناطق، وكل ناطق إنسان»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية تنعكس إلى موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الإنسان أبيض»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه الموجبة جزئية فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج هذا الضرب موجبة جزئية، لكن المقدم حق والتالي مثله، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثاني الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الكبرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصفي الموضوع والمحمول، فحينئذ يحصل قضيتان شخصيتان، ثم يجعل الشخصية الثانية صغرى، وصغرى القياس المرتب كبرى، حتى ينتظم قياس من أول الشكل الأول، ينتج شخصية، يجعل عكس الشخصية الأولى كبرى حتى ينتظم قياس ثان من ثالث الشكل الأول، فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب موجبة جزئية. فتصوير الافتراض بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل إنسان متحيز، وبعض الحيوان إنسان» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الكبرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالحيوانية والإنسانية، فإذا فرضناه هكذا فيحصل قضيتان شخصيتان، أعني بهما: «زيد حيوان، وزيد إنسان»، فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الثانية صغرى، وصغرى القياس المرتب كبرى، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الأول، أعني: «زيد إنسان، وكل إنسان متحيز»، فإذا حصل المنتظم فينتج: «زيد متحيز»، فإذا أنتج المنتظم الأول هذه الشخصية فنجعل عكسها صغرى، والشخصية الأولى كبرى،

فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من ثالث الشكل الأول، أعني: «بعض المتحيز مسمى بزيد، وكل مسمى بزيد حيوان» فإذا حصل المنتظم الثاني فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض المتحيز حيوان»، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه الموجبة الجزئية فينتج هذا الضرب موجبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج موجبة جزئية، لكن المقدم حق، وكذا التالي، فهذا الضرب ينتج موجبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثالث الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيضي النتيجة إلى الكبرى حتى ينتظم قياس من ثالث الشكل الأول فينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية مناقضة لعكس الصغرى؛ لأن صغرى هذا الضرب سالبة كلية، والموجبة الجزئية مناقضة للسالبة الكلية، فالمنافض للعكس مناقض للعين؛ لصدق العكس على تقدير صدق العين، مع أن عين الصغرى مع عكسها مفروض الصدق، هل هذا إلا خلف؟ فلذا ينتج هذا الضرب سالبة كلية تدبر¹⁰⁰. فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة كلية لم يصدق قولنا: «لا شيء من الإنسان بفرس» على تقدير صدق قولنا: «لا شيء من الإنسان بصاهل، وكل فرس صاهل» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «بعض الإنسان فرس»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه صغرى لكبرى القياس المرتب، فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من ثالث الشكل الأول، فلو حصل المنتظم قلنا: «بعض الإنسان فرس، وكل فرس صاهل»، فلو قلنا هكذا ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية مناقضة لعكس الصغرى، أعني: «بعض الإنسان صاهل»، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الخمسة ينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة كلية ينتج المنتظم المذكور هذه الموجبة الجزئية المناقضة لعكس الصغرى، مع أن عكس الصغرى مع عينها مفروض الصدق، هذا قياس خلفي، فهذا الضرب ينتج سالبة كلية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من ثالث الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق العكس، فيحصل بأن

¹⁰⁰ أشار بالتدبر إلى احتمال آخر وهو أن يفرض عكس نقيض النتيجة صغرى، وعكس الصغرى كبرى، فحينئذ ينتظم قياس من رابع الأول حتى ينتج مناقضاً إلى الكبرى فافهم.

يعكس النتيجة؛ لأن صغرى هذا الضرب سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، وكبراه موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، ونتيجته سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية، فحينئذ يحصل المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة كلية، فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «لا شيء من الصاهل بإنسان، وكل فرس صاهل» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فيصدق عكس القياس مع عكس النتيجة، فإذا صدقاً فنعكس القياس، فإذا عكسناه فيحصل قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فقلنا: «كل فرس صاهل، ولا شيء من الصاهل بإنسان» فإذا قلنا هكذا فينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية هي عين المطلوب، أعني: «لا شيء من الفرس بإنسان»، فإذا أنتج المنتظم هذه السالبة الكلية فينتج هذا الضرب سالبة كلية، فهذا القياس مركب من الافتراضات الشرطيات الستة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة كلية، هذا قياس حقي، فهذا الضرب ينتج سالبة كلية، وهو المطلوب.

وأما الافتراض فلا يجري في هذا الضرب؛ لأنه إنما يجري فيما ينتج الجزئية، وهذا الضرب لا ينتج الجزئية، فلا يجري فيه.

وأما رد القياس المرتب من رابع الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة إلى الكبرى؛ لأن النقيض المذكور موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، وكبرى هذا الضرب سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، حتى ينتظم قياس من ثاني الشكل الأول فينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لعكس الصغرى؛ لأن صغرى هذا الضرب موجبة كلية عكسها موجبة جزئية، والسالبة الكلية مناقضة للموجبة الجزئية، مع أن عين الصغرى مع عكسها مفروض الصدق، هل هذا إلا خلف؟ فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية تدبر¹⁰¹. فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الحيوان ليس بفرس» على تقدير صدق قولنا: «كل ناطق حيوان، وكل فرس ليس بناطق» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «كل حيوان فرس»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه صغرى لكبرى القياس المرتب،

¹⁰¹ أشار بالتدبر إلى احتمال آخر وهو أن يضم نقيض النتيجة كبرى إلى الصغرى، فحينئذ ينتظم قياس من أول الأول حتى ينتج موجبة كلية عكسها مناقض للكبرى فافهم. (منه)

فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من ثاني الشكل الأول، فلو حصل المنتظم قلنا: «كل حيوان فرس، وكل فرس ليس بناطق»، فلو قلنا هكذا ينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية مناقضة لعكس الصغرى، أعني بالعكس المذكور: «بعض الحيوان ناطق»، وبالنتيجة المستفادة: «كل حيوان ليس ناطق» فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا المنتظم المذكور هذه السالبة الكلية المناقضة للعكس المذكور، مع أن العكس المذكور مفروض الصدق، لكن التالي باطل والمقدم مثله، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من رابع الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بعكسي الصغرى والكبرى؛ لأن صغرى هذا الضرب موجبة كلية تنعكس إلى موجبة جزئية صالحة لصغروية الشكل الأول، وكبراه سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية صالحة لكبروية الشكل الأول، فينتظم من العكسين المذكورين قياس من رابع الشكل الأول، حتى ينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية. فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق حيوان، وكل فرس ليس بناطق» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فيصدق عكس الصغرى والكبرى مع عينيهما، فإذا صدقتا فعكسناهما، فإذا عكسناهما فيحصل قياس منتظم من رابع الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فقلنا: «بعض الحيوان ناطق، وكل ناطق ليس بفرس»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فإذا أنتج المنتظم المذكور هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الستة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من رابع الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن نفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بوصفي الموضوع والمحمول، فحينئذ يحصل قضيتان شخصيتان، ثم يجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، حتى ينتظم قياس من أول الشكل الثاني فينتج شخصية سالبة، ثم يجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول الكبرى، حتى ينتظم قياس ثان من رابع الشكل الأول، فينتج المنتظم الثاني من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية. فتصوير الافتراض بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «كل ناطق حيوان، وكل فرس ليس بناطق» مثلاً، فإذا قلنا هكذا

فنفرض موضوع الصغرى ذاتاً موصوفاً بالناطقية والحيوانية، فإذا فرضناه هكذا فيحصل شخصيتان، أعني: «زيد ناطق، وزيد حيوان»، فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الثاني، أعني: «زيد ناطق، وكل فرس ليس بناطق»، فإذا حصل المنتظم فينتج: «زيد ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم هذه الشخصية فنجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول كبرى، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من رابع الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم الثاني فنقول: «بعض الحيوان مسمى بزيد، وكل مسمى بزيد ليس بفرس»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الحيوان ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم الثاني هذه الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات العشرة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من خامس الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق الخلف فيحصل بضم نقيض النتيجة إلى الصغرى حتى ينتظم قياس من ثالث الشكل الأول، فينتج مناقضاً لعكس الكبرى، مع أن العكس المذكور مفروض الصدق لصدق العكس على تقدير صدق الأصل تدبر¹⁰²، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية. فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية لم يصدق قولنا: «بعض الأبيض ليس بفرس»، على تقدير صدق قولنا: «بعض الناطق أبيض، وكل فرس ليس بناطق» مثلاً، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «كل أبيض فرس»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه كبرى لصغرى القياس المرتب، فلو جعلناه هكذا قلنا: «بعض الناطق أبيض، وكل أبيض فرس»، فلو قلنا هكذا ينتج من (جمع) من الشكل الأول موجبة جزئية مناقضة لعكس الكبرى، أعني: «بعض الناطق فرس»، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الأربعة، فينتج قولنا: لو لم ينتج هذا الضرب سالبة جزئية ينتج القياس الحاصل من الضم المذكور موجبة جزئية مناقضة لعكس الكبرى، لكن التالي باطل وكذا المقدم، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

¹⁰² أشار بالتدبر إلى احتمال آخر وهو أن يضم نقيض النتيجة إلى الكبرى حتى ينتظم قياس من ثاني الشكل الأول، فينتج سالبة كلية مناقضة لعكس الصغرى فافهم. (منه)

وأما رد القياس المرتب من خامس الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بعكس الصغرى والكبرى معاً؛ لأن صغرى هذا الضرب موجبة جزئية تنعكس إلى موجبة جزئية تصلح لصغروية الشكل الأول، وكبراه سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، حتى ينتظم قياس من رابع الشكل الأول فينتج القياس الحاصل من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية. فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «بعض الناطق أبيض، وكل فرس ليس بناطق» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فيصدق عكسا الصغرى والكبرى مع عينيتهما، فإذا صدقتا فعكسناهما، فإذا عكسناهما فيحصل من العكسين المذكورين قياس منتظم من رابع الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فقلنا: «بعض الأبيض ناطق، وكل ناطق ليس بفرس»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الأبيض ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترانيات الشرطية الستة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما رد القياس المرتب من خامس الشكل الرابع إلى الشكل الأول بطريق الافتراض فيحصل بأن يفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بعنواني الموضوع والحمل، فحينئذ يحصل قضيتان شخصيتان، ثم يجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، حتى ينتظم قياس من أول الشكل الثاني فينتج شخصية، ثم يجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من القياس المنتظم الأول كبرى، فيحصل قياس ثان من رابع الشكل الأول حتى ينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، فلذا ينتج هذا الضرب سالبة جزئية. فتصوير الافتراض بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فقلنا: «بعض الناطق أبيض، وكل فرس ليس بناطق» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فنفرض موضوع الصغرى ذاتاً معيناً موصوفاً بالناطقية والأبيضية، فإذا فرضناه هكذا فيحصل قضيتان شخصيتان، أعني: «زيد ناطق، وزيد أبيض» مثلاً، فإذا حصلنا فنجعل الشخصية الأولى صغرى لكبرى القياس المرتب، فإذا جعلناها هكذا فيحصل قياس منتظم من أول الشكل الثاني، أعني: «زيد ناطق، وكل فرس ليس بناطق»، فإذا حصل المنتظم فينتج شخصية سالبة، أعني: «زيد ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم هذه الشخصية فنجعل عكس الشخصية الثانية صغرى، والنتيجة المستفادة من المنتظم الأول كبرى، فإذا جعلناهما هكذا فيحصل قياس منتظم ثان من رابع الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم الثاني فنقول: «بعض

الأبيض مسمى بزید، وكل مسمى بزید ليس بفرس»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية هي عين المطلوب، أعني: «بعض الأبيض ليس بفرس»، فإذا أنتج المنتظم الثاني هذه السالبة الجزئية فينتج هذا الضرب سالبة جزئية، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات العشرة، فينتج قولنا: إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة جزئية، وهو المطلوب.

وأما الضرب الثامن من الشكل الرابع فلا يقبل الرد إلى الشكل الأول إلا بطريق العكس، فيحصل الرد في هذا الضرب بأن يعكس ترتيب القياس بأن يجعل الصغرى كبرى والكبرى صغرى، فحينئذ يحصل قياس منتظم من رابع الشكل الأول حتى ينتج سالبة جزئية خالصة تنعكس إلى سالبة جزئية عرفية خاصة هي عين المطلوب، فإن هذا الضرب مشروط بأن يكون صغراه سالبة خاصة، سواء كانت مشروطة أو عرفية، فحينئذ ينتج سالبة جزئية خاصة، وهي تنعكس لزوماً إلى سالبة جزئية عرفية خاصة كما بين في المطولات، فلذا يصح استرداده ورجوعه إلى الشكل الأول بطريق العكس، فتعين أنه ينتج مطرداً سالبة جزئية عرفية خاصة، وإن لم يقبل الاسترداد إلى الشكل الأول بطريق الخلف والافتراض، ولما ذهل المتقدمون عن هذا الاشتراط فقالوا: إن هذا الضرب غير معتبر في الفن لعدم اطراده في الإنتاج تدبر¹⁰³.

وتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب فنقول: «كل كاتب ليس بساكن الأصابع ما دام كاتباً لا دائماً، وبعض المستيقظ كاتب ما دام مستيقظاً لا دائماً»، فإذا قلنا هكذا فعكسنا ترتيب القياس، فإذا عكسناه فيحصل قياس منتظم من رابع الشكل الأول، فإذا حصل المنتظم فنقول: «بعض المستيقظ كاتب ما دام مستيقظاً لا دائماً، وكل كاتب ليس بساكن الأصابع ما دام كاتباً لا دائماً»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (جسز) من الشكل الأول سالبة جزئية عرفية خاصة تنعكس إلى سالبة جزئية عرفية خاصة هي عين المطلوب، أعني به: «بعض ساكن الأصابع ليس بمستيقظ ما دام ساكن الأصابع لا دائماً»، وبعبارة: «بعض المستيقظ ليس بساكن الأصابع ما دام مستيقظاً لا دائماً»، فإذا أنتج المنتظم هذه السالبة الجزئية المنعكسة إلى عين المطلوب فينتج هذا الضرب سالبة جزئية عرفية

¹⁰³ أشار بالتدبر إلى الجواب من طرف القدماء، وهو أن نتيجة هذا الضرب نادرة؛ لأنه إنما ينتج سالبة جزئية عرفية خاصة لا غيرها، ولا شك أنها نادرة، فلذا لم يعتبر في الفن عندهم، وإن صح استرداده إلى الشكل الأول بطريق العكس فافهم. (م)

خاصة، فهذا القياس مركب من الاقترايات الشرطيات الخمسة، فينتج قولنا إذا رتبنا القياس من هذا الضرب ينتج سالبة جزئية عرفية خاصة، هذا قياس حقي، فهذا الضرب ينتج سالبة جزئية عرفية خاصة، وهو المطلوب.

أما الضرب السادس والسابع من الشكل الرابع فلا يرتدان إلى الشكل الأول بشيء من الطرق الثلاثة، بل يرتد السادس إلى الشكل الثاني بعكس الصغرى؛ لأنه مشروط بكون الصغرى سالبة جزئية خاصة تنعكس إلى سالبة جزئية عرفية خاصة، فلذا يرتد إلى الشكل الثاني، والسابع يرتد إلى الشكل الثالث بعكس الكبرى؛ لأنه مشروط بكون الكبرى سالبة جزئية خاصة تنعكس إلى سالبة جزئية عرفية خاصة، فلذا يرتد إلى الشكل الثالث، فتبصر فتح الله لك هذا الباب.

ثم اعلم أن الخلف والعكس جاريان في رد الاقترايات الشرطيات المرتبة من الأشكال الثلاثة إلى الشكل الأول كما في الحملات المرتبة منها، لكن الافتراض لا يجري فيه.

أما إجراء الخلف في رد الاقتراي الشرطي المرتب من أول الثاني إلى الشكل الأول فهو بأن يضم نقيض النتيجة إلى الكبرى حتى ينتظم قياس من رابع الشكل الأول، فينتج من (جسز) من الشكل الأول شرطية متصلة سالبة جزئية مناقضة لصغرى القياس المرتب، مع أنها مفروضة الصدق، فتصوير الخلف بالمثال الجزئي هكذا: لو لم ينتج قولنا: «إذا كان العالم متغيراً لكان حادثاً، وليس البتة إذا كان العالم قديماً لكان حادثاً» سالبة كلية لم يصدق قولنا: «ليس البتة إذا كان العالم متغيراً لكان قديماً» على تقدير صدق القياس، فلو لم يصدق هذه النتيجة على التقدير المذكور لصدق نقيضها، أعني: «قد يكون إذا كان العالم متغيراً لكان قديماً»، فلو صدق النقيض المذكور لجعلناه صغرى لكبرى القياس المرتب، فلو جعلناه هكذا لحصل قياس منتظم من رابع الشكل الأول، فلو حصل المنتظم قلنا: «قد يكون إذا كان العالم متغيراً لكان قديماً، وليس البتة إذا كان العالم قديماً كان حادثاً» فلو قلنا هكذا ينتج من (جسز) من الشكل الأول شرطية متصلة سالبة جزئية مناقضة لصغرى القياس، أعني: «قد لا يكون إذا كان العالم متغيراً كان حادثاً» مع أن الصغرى مفروضة الصدق، لكن التالي باطل والمقدم مثله، وصدق نقيضهما، فينتج القياس المرتب المذكور سالبة كلية، أعني: «ليس البتة إذا كان العالم متغيراً كان قديماً» وهو المطلوب.

وأما رد الاقتراي المرتب من أول الشكل الثاني إلى الشكل الأول بطريق العكس فيحصل بعكس

الكبرى فقط؛ لأن كبرى هذا الضرب سالبة كلية تنعكس إلى سالبة كلية تصلح لكبروية الشكل الأول، وصغراه موجبة كلية تصلح لصغروية الشكل الأول، حتى ينتظم قياس من ثاني الشكل الأول، فينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية هي عين المطلوب. فتصوير العكس بالمثال الجزئي هكذا: إذا رتبنا الاقترازي الشرطي من هذا الضرب فقلنا: «إذا كان العالم حادثاً كان متغيراً، وليس البتة إذا كان العالم قديماً كان متغيراً» مثلاً، فإذا قلنا هكذا فعكسنا الكبرى، فإذا عكسناها فقلنا: «إذا كان العالم حادثاً كان متغيراً، وليس البتة إذا كان العالم متغيراً قديماً»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (مسس) من الشكل الأول سالبة كلية هي عين المطلوب، أعني: «ليس البتة إذا كان العالم حادثاً كان قديماً»، لكن المقدم حق، والتالي مثله، فتوجه فتح الله لك تصويرات الاقترازيات الشرطيات الباقية المرتبة من الأشكال الثلاثة.

وأما رد القياس الاستثنائي إلى الشكل الأول سواء كان مستقيماً أو غير مستقيم فيحصل بأن يجعل محمول المقدمة الاستثنائية حداً أوسط بين الأصغر والأكبر، فقلنا في رد مثل قولنا: «إذا كان العالم متغيراً كان حادثاً، لكن العالم متغير»، أن «العالم متغير، وكل متغير حادث»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (مم) من الشكل الأول موجبة كلية هي عين المطلوب، أعني: «العالم حادث»، فهذا التصوير مثال لرد الطريق الأول من الاستثنائي إلى الشكل الأول.

وقلنا في رد مثل قولنا: «لو لم يكن العالم حادثاً لم يكن متغيراً، لكن العالم متغير» أن «العالم متغير، وكل متغير حادث»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (مم) من الشكل الأول موجبة كلية هي عين المطلوب، فهذا التصوير مثال لرد الاستثنائي الثاني.

وقلنا في رد مثل قولنا: «هذا العدد إما زوج أو فرد، لكنه فرد» أن «هذا العدد فرد، وكل فرد ليس بزوج»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (مسس) من الشكل الأول عين المطلوب، فهذا التصوير مثال لرد الاستثنائي الثالث.

وقلنا في رد مثل قولنا: «هذا العدد إما زوج أو فرد، لكنه ليس بفرد» أن «هذا العدد لا فرد، وكل لا فرد زوج»، فإذا قلنا هكذا فينتج من (مم) من الشكل الأول عين المطلوب، هذا التصوير مثال لرد القياس الاستثنائي الرابع إلى الشكل الأول.

والطريق الأول من القياس الاستثنائي يسمى مستقيماً؛ لاشتماله على النتيجة، والطريق الثاني منه

يسمى غير مستقيم؛ لاشتماله على نقيض النتيجة، والطريق الثالث منه يسمى غير مستقيم أيضاً؛ لمشابهته إلى الثاني في الاشتغال على نقيض النتيجة، والطريق الرابع منه يسمى غير مستقيم أيضاً؛ لمشابهته إلى الطريق الثاني في استثناء نقيض المقدم.

والقياس المركب من الاقتراضي الشرطي ومن الطريق الثاني من القياس الاستثنائي يسمى قياساً خلفياً؛ لكون الاستدلال فيه بالتخلف، والقياس المركب من الاقتراضي الشرطي ومن الطريق الأول من الاستثنائي يسمى قياساً حقيقياً؛ لكون الاستدلال فيه بالحقيقة.

تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب سنة سبع وسبعين ومئتين وألف.